

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут заочного та дистанційного навчання

Кафедра юридичної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

для здобуття ступеня вищої освіти магістра

на тему: *«Психологічні засади запобігання девіантній поведінці
неповнолітніх в рамках роботи підрозділів НПУ»*

Виконав:

здобувач 2 МПС курсу
спеціальність 053 «Психологія»
капітан поліції

Дубина Катерина Анатоліївна
Індивідуальний навчальний план
№ 24-06 МПС

Мобільний телефон:
+380973834920

Науковий керівник:

Завідувач кафедри, доктор
філософії в галузі психології
капітан поліції

Буданова М.О.

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«18» 12 2025 р., протокол № 8

Завідувач кафедри, доктор
філософії в галузі психології

капітан поліції

 Маріанна БУДАНОВА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ	6
1.1. Сутність поняття девіантної поведінки у юридичній психології.....	6
1.2. Чинники девіантної поведінки з позицій різних наукових підходів	11
1.3. Передумови формування девіантної поведінки неповнолітніх.....	15
Висновки до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ	25
2.1. Організація та методи емпіричного дослідження.....	25
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	29
Висновки до розділу 2.....	39
РОЗДІЛ III. НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ В РАМКАХ РОБОТИ ПІДРОЗДІЛІВ НПУ	41
3.1. Обґрунтування системи психопрофілактики девіантної поведінки неповнолітніх.....	41
3.2. Роль ювенальної превенції у запобіганні девіантної поведінки неповнолітніх.....	47
3.3. Застосування тренінгових технологій в діяльності ювенальної превенції... ..	58
Висновки до розділу 3.....	68
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах воєнного стану в Україні життєдіяльність неповнолітніх підпадає під велику кількість впливу несприятливих процесів, які відображаються на їх психоемоційному стані та поведінці. Вразливість цієї вікової категорії обумовлена недостатньою особистісною зрілістю та обмеженим життєвим досвідом, з одного боку, та нестабільністю кризового суспільства – з другого. Несприятливі умови особистісного розвитку безпосередньо впливають на формування девіантної поведінки неповнолітніх, що є тривожним симптомом, оскільки складає передумови для правопорушень у юнацькому віці з тим обсягом відповідальності, що передбачена законом. Ця проблема потребує подальших досліджень у юридико-психологічному полі та розроблення наукових засад її профілактики.

Категорія неповнолітніх охоплює переважно підлітковий вік, коли виникає почуття дорослості як основне новоутворення, що спонукає підлітків до пошуку можливостей самоствердження. У цьому віці велике значення має приналежність до референтної групи, розширюється обсяг діяльності та спілкування, виявляються акцентуації характеру людини, формується Я-концепція, світогляд і моральні якості (І. Бех, М. Боришевський, Г. Костюк, С. Максименко та ін.).

Труднощі підліткового періоду можуть зумовлювати виникнення різноманітних проявів девіантної поведінки, що визначається біологічними, соціальними та психологічними чинниками, та вивчається з позицій різних наук. Комплексний підхід до вивчення цієї проблеми полягає у дослідженні чинників і механізмів девіантної поведінки, а також напрямів її запобігання в рамках роботи підрозділів Національної поліції України. У сучасних кризових умовах суспільства актуалізується потреба у застосуванні превентивних заходів, основні завдання яких покладаються на працівників ювенальної превенції.

Різні аспекти дослідження девіантної поведінки неповнолітніх висвітлені у працях Я. Гошовського, Л. Казміренко, Н. Максимової, В. Оржеховської,

О. Сафіна та ін. Вчені визначають її вікові передумови, зокрема, потребу в автономії, самоствердженні, ризику, що внаслідок гормональних змін нерідко супроводжується імпульсивністю, нестійкістю настрою, агресивністю, коливаннями самооцінки. Ці особливості посилюються у зв'язку з впливом несприятливої ситуації соціального розвитку, порушень процесів соціалізації.

Запобігання девіантної поведінки неповнолітніх полягає, насамперед, у формуванні позитивного самостварення, просоціальних мотивів, здорового способу життя. Ця стратегія є одним із провідних завдань суспільства, підрозділів Національної поліції України, педагогічних колективів освітніх закладів. Отже, зростання чисельності проявів девіантної поведінки серед неповнолітніх у сучасних умовах вимагає поглибленого вивчення її чинників, а також пошуку ефективних шляхів психопрофілактики, що обумовлює актуальність теми дослідження **«Психологічні засади запобігання девіантної поведінки неповнолітніх в рамках роботи підрозділів НПУ»**

Мета дослідження – теоретично вивчити та емпірично дослідити чинники та прояви девіантної поведінки неповнолітніх, визначити напрями її запобігання в рамках роботи підрозділів Національної поліції України.

Завдання дослідження:

- 1) визначити сутність девіантної поведінки з позицій юридичної психології;
- 2) описати чинники та механізми формування девіантної поведінки з позицій різних наукових підходів;
- 3) виявити вплив вікових особливостей неповнолітніх на формування девіантної поведінки;
- 4) емпірично дослідити чинники та прояви девіантної поведінки неповнолітніх;
- 5) обґрунтувати напрями запобігання девіантної поведінки неповнолітніх в рамках роботи підрозділів Національної поліції України.

Об’єкт дослідження – девіантна поведінка неповнолітніх як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – напрями запобігання девіантної поведінки неповнолітніх в рамках роботи підрозділів Національної поліції України.

Елементи наукової новизни полягають у розширенні та поглибленні теоретичних знань про чинники девіантної поведінки неповнолітніх у реаліях сучасного життя.

Методологічну основу дослідження склали: теорії девіантної поведінки особистості (І. Бех, Л. Казміренко, Н. Максимова, О. Сафін та ін.).

Для вирішення поставлених завдань були використані такі **методи дослідження**:

теоретичні: теоретичний аналіз, узагальнення та систематизація наукових джерел із проблеми дослідження;

емпіричні: бесіда, спостереження, психодіагностичні методи: методика О. Орла на визначення схильності до девіантної поведінки, модифікований опитувальник аналізу вихованості підлітка М. Шилової, методика діагностики агресивної поведінки Басса-Дарки, тест на визначення локусу контролю Дж. Роттера, метод нестандартизованого самозвіту, метод експертних оцінок.

інтерпретаційні: кількісний та якісний аналіз отриманих даних

Практичне значення здобутих результатів полягає у розробці напрямів запобігання девіантної поведінки неповнолітніх в рамках роботи підрозділів Національної поліції України.

Емпірична база дослідження: Дослідженням було охоплено 40 учнів 8-х класів м Києва віком 14-15 років.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 86 сторінок, основний текст викладено на 73 сторінках. У тексті міститься 9 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Сутність поняття девіантної поведінки у юридичній психології

У юридичній психології девіантна поведінка визначається як система вчинків особистості, що відхиляється від соціальних норм, прийнятих у суспільстві та регульованих вимогами моралі та права. Нормами є явища групової свідомості, спільні уявлення членів групи про правила поведінки в суспільстві, з урахуванням їх соціальних ролей. Відповідно відхилення від соціальних норм визначаються як поведінкові девіації. Вони можуть мати антисоціальний або саморуйнівний характер, призводити до ізоляції, необхідності лікування особи, виправлення та покарання [56, с. 52].

Різноманітність та варіативність девіантної поведінки залежать від ступеню порушення соціальних норм. Поведінка набуває ознак девіантної, якщо має місце відхилення хоча б від однієї з соціальних норм. Норма відповідає частоті, що перевищує більш ніж 50 % випадків та характеризується соціальним критерієм рівня соціальної адаптованості особистості.

Соціальна адаптованість особистості, в свою чергу, визначається рівновагою між індивідуальними потребами людини та вимогами соціуму, ґрунтується на оволодінні нею поведінковими та моральними нормами суспільства [2; 7; 17].

Різні аспекти цієї проблеми представлені в роботах сучасних вітчизняних науковців (І. Бех, Я. Гошовський, Н. Максимова, Т. Титаренко, К. Седих, В. Моргун та ін.). Вчені відзначають, що загальною особливістю таких осіб є відчуженість, життєва безпорадність, егоцентричні тенденції, соціальний нігілізм, зневіра у природу людини.

Хоча відхилення у поведінці привертали увагу вчених з давніх часів, офіційне вивчення девіантної поведінки було розпочато французьким соціологом Емілем Дюркгеймом наприкінці двадцятого століття у зв'язку з соціальними аспектами дослідження злочинності. Окрім соціологічного напрямку, ця проблема почала обговорюватися також в інших галузях: юридичній, клінічній, медичній, педагогічній, психологічній.

Клінічний аспект цієї проблеми вивчався з точки зору поведінкової патології, якій притаманні три основні критерії: соціальна дезадаптація, тотальність, стабільність. Провідним критерієм девіантної поведінки виступає ступінь соціальної дезадаптації [34].

Соціальна дезадаптація виникає внаслідок форм поведінки людини, що створюють перешкоди для її успішної соціалізації та підкріплюються такими рисами характеру, як агресивність, конфліктність, негативізм, соціальна ізоляція, мізантропія тощо [16, с. 47].

Н. Максимова визначає такі типові ознаки соціальної дезадаптації особистості: слабка навчальна та трудова успішність, неспроможність заробляти власною працею; невлаштованість у життєво значущих соціальних сферах; схильність до порушення правових і моральних норм; антисоціальні мотиви. Таким чином, соціальна дезадаптація особи є результатом невдалої соціалізації людини, що тісно пов'язано з незадоволеністю основних потреб особистості [28, с. 34].

Тотальність, як ознака девіантної поведінки, виявляється в соціальній дезадаптації в усіх сферах та означає, що поведінкові стереотипи обумовлюють дезадаптацію в усіх ситуаціях людського життя, що має стабільний і довготривалий характер. Поведінкові девіації можуть мати як психопатологічну, вроджену природу, з наявними психічними розладами, так і бути сформованими внаслідок несприятливої соціалізації, без ознак психічної патології [34].

Класифікація різновидів девіантної поведінки представлена в табл. 1.1.

Таблиця 1.1.

Класифікація різновидів девіантної поведінки

Вид девіантної поведінки	Зміст девіації
<i>Делінквентна</i>	Протиправні діяння та злочини, що характеризуються антисуспільною спрямованістю, не відповідають соціальним та правовим нормам
<i>Адиктивна,</i>	Різні види залежностей, хімічні та нехімічні, які змінюють психічний стан і свідомість людини
<i>Патохарактерологічна</i>	Наявність поведінкових проявів, зумовлених патологічними змінами характеру
<i>Психопатологічна</i>	Наявність психопатологічних симптомів у зв'язку з психічними порушеннями
<i>Прояв гіперздібностей</i>	Життєдіяльність людини виходить за рамки нормального буття, оскільки підкорена досягненню надважливої мети, нерідко супроводжується ігноруванням реальності
<i>Ауторуйнівна</i>	Самоушкодження та суїцид

Не лише поведінкові прояви, але й емоційна складова, тобто ставлення людини до соціальних норми, визначають спосіб її поведінки, оскільки норми існують в індивідуальній свідомості у формі соціально-психологічних установок, визначаючи готовність суб'єкта до сприйняття чи дії в певний спосіб. Соціальні установки (атитюди) включають такі складові: когнітивну (знання

про певне явище); афективну (емоційне ставлення до певного явища); поведінкову (готовність до певного способу поведінки).

На формування девіантної поведінки великий вплив чинить та соціальна група, до якої вона належить. У процес соціалізації залучено мікро-, макро- та мезосередовище індивіда, всі процеси залучення до культури, навчання і виховання [1].

Наслідки соціального впливу на особистість залежать від того, які соціальні взаємини встигла набути ця особистість, виходячи зі ступеню їхньої референтності. Референтність визначає суб'єктивну значимість групи для особистості, результат її впливу на неї. Уявлення індивіда про авторитет групи змінюється протягом життя, визначаючи самоідентифікацію особистості. Негативний вплив соціальної групи призводить до девіантної спрямованості поведінки, що посилює значення заходів первинної профілактики [5].

Вплив соціуму на особистість відбувається через інститути соціалізації, зі сталими формами організації спільної діяльності та комплексом правил і стандартів, що її регулюють [2].

Важливу роль у формуванні девіантної поведінки є успішність правової соціалізації індивіда та характер правової свідомості. Інститутами правової соціалізації є сім'я, колективи освітніх закладах, молодіжні угруповання, держава, засоби масової інформації. Таким чином, соціалізація особистості починається з перших років життя і триває все її свідоме життя [56].

У процесі соціалізації людина постійно здійснює вибори певного способу поведінки з кількох альтернатив. Більшість людей сприймають соціальні норми як стимул для успішної соціалізації. Водночас негативна реакція індивіда щодо вимог суспільства призводить до відхилень у поведінці та до асоціалізації, що ґрунтується на негативних стереотипах поведінки та деформації соціальних взаємин [56, с. 50].

Асоціалізація неповнолітніх спостерігаються передусім у проблемних і дисфункціональних сім'ях. Така сім'я характеризується роз'єднаністю між її

членами, атмосферою напруженості, втратою емоційного контакту дітей із батьками. Батьки не прищеплюють дитині соціальних і правових норм поведінки, внаслідок чого у дітей не формуються відповідні уявлення. В інших випадках виховні впливи батьків не відповідають їхній реальній поведінці, що відомо, як явище аномії та визначається вченими як один із чинників формування девіантної поведінки.

Ризики асоціалізації виникають також у псевдоблагополучних сім'ях, в яких батьки не приділяють увагу дітям, панує авторитаризм одного з батьків, наявні випадки домашнього насильства. Такі умови спричиняють формування негативних рис характеру у дитини, агресивні прояви, занижену самооцінку, зниження рівня емпатії та ворожість до навколишніх [7; 48].

Сензитивним періодом для формування правової соціалізації є підлітковий вік, а остаточне становлення відбувається в юнацькому віці [6; 8; 11]. На основі правової соціалізації здійснюється розвиток правосвідомості особистості, структура якої складається з трьох компонентів: когнітивного, емоційно-оціночного та регулятивного.

Когнітивний компонент полягає у наявності в суб'єкта правових знань, активному цілеспрямованому пізнанні у процесі суспільної практики. Емоційно-оціночний компонент проявляється у вибірковому ставленні людини до правової дійсності, узгодженні правових норм із власними переконаннями людини. Регулятивний компонент полягає у здатності людини до поведінки людини орієнтовно до прийнятої системи соціальних та правових норм на основі довільної регуляції поведінки, що обумовлено соціальним буттям людини, оскільки життя у суспільстві без цього неможливе [56, с. 47].

Таким чином, порушення соціалізації та викривлення процесу формування правосвідомості складають підґрунтя для виникнення поведінкових девіацій, які порушують встановлені в суспільстві чи в певній соціальній групі моральні та правові норми.

1.2. Чинники формування девіантної поведінки з позицій різних наукових підходів

У кризових умовах сучасного суспільного життя чинники девіантної поведінки зазнають певних трансформацій. Традиційно склалися кілька підходів, які по-різному пояснюють природу її виникнення. Загальна теорія поведінкових девіацій включає різні аспекти: біологічний (Ч. Ломброзо, С. Шелдон), соціологічний (М. Вебер, Е. Дюркгейм, Р. Мертон), педагогічний (А. Макаренко, В. Сухомлинський), психологічний (А. Варга, Л. Казміренко, В. Медведєв), психіатричний (В. Ковальов, В. Кондратенко), культурологічний (Е. Сатерленд), конфліктологічний (О. Тур, К. Тейлор), стигматизаційний (І. Гоффман, Г. Беккер), соціально-психологічний (А. Бандура, Д. Маурер), синтезований (Н. Смівзер). Загальною особливістю цих теорій є визначення девіантної поведінки як такої, що відхиляється від соціальних норм та не відповідає прийнятим стандартам.

З позицій соціологізаторських теорій визначають такі соціальні чинники девіантної поведінки.

1. Нестабільність нормативно-ціннісної системи суспільства, суперечливе тлумачення однотипних ситуацій представниками різних соціальних страт.

2. Дестабілізація суспільства, що полягає у суттєвій економічній диференціації населення, порушенні єдиної системи соціальних правил, неоднорідності етичного менталітету.

3. Стигматизація, в результаті якої девіантність виступає критерієм соціальних стереотипів, внаслідок чого формуються стигматизовані індивіди зі стійкою девіантною поведінкою.

4. Соціальна нерівність, як провідна причина злочинності та девіантності, що лежить в основі виникнення соціальних конфліктів, протестних реакцій [56].

На разі склалися та розвиваються кілька підходів до оцінки нормативної та девіантної поведінки: соціальний, психологічний, віковий, психіатричний,

гендерний, професійний, етнокультурний, феноменологічний. Характеристика чинників девіацій з різних позицій представлена в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Чинники девіантної поведінки з позицій різних наукових підходів

№	Науковий підхід	Чинники девіантної поведінки
1.	<i>Соціальний підхід</i>	соціальна дезадаптація; пріоритет особистих інтересів; конфліктність; нонконформізм;
2.	<i>Психологічний підхід</i>	внутрішньоособистісні конфлікти; схильність до деструкції та саморуйнування особистості; блокування особистісного зростання та реалізації наявних задатків;
3.	<i>Віковий підхід</i>	невідповідність віковим нормам розвитку, (відставання або прискорення вікових поведінкових норм); якісні інверсії;
4.	<i>Психіатричний підхід</i>	характерологічні особливості людини, які створюють підґрунтя для формування психічних порушень; відхилення у поведінці, які не повною мірою відповідають критеріям патології та позначаються терміном «розлад»;
5.	<i>Гендерний підхід</i>	домінування традиційних статевих стереотипів, які відповідають чоловічому й жіночому стилям поведінки; інверсія гендерних шаблонів; психосексуальні девіації у вигляді зміни сексуальної орієнтації;
6.	<i>Професійний підхід</i>	існування професійних і корпоративних стилів поведінки; певні вимоги до членів професійної спільноти, невідповідність яким визначається як девіація;
7.	<i>Етнокультурний підхід</i>	відмінність норм поведінки в різних етнокультурних групах; етнічні, національні, расові, релігійні особливості людини, що є чужорідними для нового середовища; дезадаптація в нових етнокультурних умовах
8.	<i>Феноменологічний підхід</i>	відхилення від норми будь-якого характеру: соціально небезпечні, аутодеструктивні, позитивно забарвлені (наприклад, трудоголізм).

Складнощі соціальної адаптації нерідко призводять до маргінальності особистості, яка змушена балансувати на межі двох чи кількох культур, залишила спільноту, в якій виросла, однак не змогла асимілюватися в нову спільноту людей. Внаслідок цього маргіналам притаманна внутрішня соціальна нестабільність, психологічний дискомфорт, почуття самотності, схильність до девіантної поведінки [8; 14].

У залежності від соціальної значущості виду девіантної поведінки та її розповсюженості, за даними клінічних спостережень, визначено частоту її проявів у популяції в залежності від міри антисоціальної спрямованості особистості: адиктивна (43 % випадків); делінквентна (10 % випадків); психопатологічна (15 % випадків); прояв гіперздібностей (таланту, геніальності) (2 % випадків); патохарактерологічна (30 % випадків) [34]. Асоціальні форми поведінки можуть бути пов'язані з органічними ураженням, інтелектуальними порушеннями та психопатичними рисами характеру.

У цілому всі чинники девіантної поведінки можна поділити на зовнішні та внутрішні. Серед зовнішніх чинників слід відзначити, насамперед, вплив сімейного виховання як найважливішої умови соціального та морального розвитку дітей, формування їхньої правосвідомості. Наслідування поведінки батьків виступає зразком, на основі якого формуються соціальні відносини. Руйнування інституту шлюбу в сучасних умовах і збільшення кількості неповних сімей виступають наразі негативними чинниками формування девіантної поведінки. У зв'язку з воєнним станом в Україні багато дітей залишилося без батьків. Позиція дітей-переселенців у школах також є несприятливою, часто мають місце факти булінгу та неприйняття.

Другим значущим чинником є недоліки шкільного виховання, що значною мірою пов'язано з недостатністю гідних умов роботи вчителів, їх перенавантаженнями, відсутністю єдиної концепції виховання, безконтрольним використанням гаджетів учнями під час уроків [19; 24].

Третім негативним чинником є недостатність можливостей для самореалізації молоді внаслідок кризової економічної ситуації в країні, воєнного стану, відсутність зайнятості суспільно-корисною працею, скорочення організацій, неможливості працевлаштування за фахом.

Четвертим негативним чинником є також вплив несприятливого мікросередовища у поєднанні з підтримкою групи ровесників, які схильні до об'єднання при здійсненні поведінкових девіацій [8; 16].

Таким чином, девіантна поведінка формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, що представлено в табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Внутрішні та зовнішні та чинники формування девіантної поведінки

	Внутрішні чинники	Зовнішні чинники
1.	<p><u>Біологічні</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - обтяжена спадковість; - вплив екології; - порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму; - психопатії; - мінімальні мозкові дисфункції <p><u>Психологічні</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - акцентуації характеру; - інфантилізм; - підвищена тривожність; - високий рівень схильності до ризику; - потяг до самоствердження; - потреба у змінні стану свідомості 	<p><u>Соціально-економічні</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - зниження життєвого рівня населення; - економічне розшарування суспільства; - обмеження соціально схвалених способів заробітку; - безробіття; - доступність алкоголю та тютюну <p><u>Соціально-педагогічні</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - руйнування інституту шлюбу - зростання кількості дисфункціональних сімей <p><u>Соціально-культурні</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - зниження морально-етичного рівня населення; - поширення кримінальної субкультури; - руйнування духовних цінностей; - поширення в засобах масової інформації безвідповідальних стереотипів поведінки

Незважаючи на різне розуміння чинників з позицій різних наукових підходів, вченими визначаються також типові особливості девіантної

особистості, що полягає в недостатній усвідомленості власного життєвого шляху, втраті сенсу життя, відсутності життєвих планів, несприятливому способу життя, труднощах усвідомленості та саморегуляції свого життєвого шляху [50, с. 212].

Таким чином, у формуванні девіантної поведінки залучені різні чинники: біологічні, психологічні, соціальні. Одним із важливих чинників виступають також вікові особливості особистості.

1.3. Передумови формування девіантної поведінки неповнолітніх

Згідно з Сімейним кодексом Законодавства України вік неповнолітніх осіб визначається від 14 до 18 років, тобто припадає на підлітків і юнаків. Неповнолітні мають особливий правовий статус та певні права, обов'язки, ступінь відповідальності, що відрізняються від повнолітніх.

Розглянемо більш детально особливості цих вікових періодів, оскільки вони можуть складати певні передумови поведінкових девіацій.

Різні аспекти підліткового віку досліджені у працях вітчизняних вчених (І. Бех, М. Боришевський, Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко, П. Чамата та ін.). У цьому віці відбувається гормональна перебудова всього організму, зумовленого статевим дозріванням, що спричинює інтенсивний фізичний і фізіологічний розвиток. Внаслідок цього у підлітків з'являється підвищена збудливість, їхня поведінка стає нестійкою, імпульсивною, з нестримними безконтрольними діями, які часто неадекватні стимулам [9; 23].

Підлітковий вік характеризується трьома сферами дозрівання: органічною, статевою та соціальною. Вважається, що у людини в історії розвитку суспільства точки статевого та соціального розвитку співпадали, в давнину це відзначалось обрядом ініціації; водночас органічне дозрівання наставало пізніше [44].

У сучасного підлітка відмічається гетерохронія, тобто всі лінії розвитку розходяться, що обумовлює ранній початок статевого дозрівання, потім органічного і лише через деякий час – соціального. Наразі ця суперечність має особливо загострений характер. Основний зміст та специфіку всіх сторін розвитку у підлітковому віці визначає перехід від дитинства до дорослості. Відбувається становлення якісних новоутворень внаслідок перебудови організму, трансформації відносин із дорослими та однолітками, опанування нових способів соціальної взаємодії, змісту морально-етичних норм, розвитку самосвідомості, пізнавальної та учбової діяльності [44].

Межі та змістові особливості підліткового періоду тісно пов'язані з рівнем соціально-економічного розвитку суспільства, перебігом історичного часу, з соціальною ситуацією розвитку підлітків у світі дорослих та конкретними обставинами життя підлітка. На думку вчених, головні новоутворення цього віку такі: почуття дорослості, відкриття «Я», виникнення рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності.

Сформована у цьому віці здатність до рефлексії «спрямовується» підлітком на самого себе. Порівняння себе з іншими дозволяє уточнити свої особистісні якості. Підліток прагне відчувати себе дорослим, хоче, щоб і навколишні визнавали його самостійність, поважали основні психологічні потреби: потребу у спілкуванні з ровесниками та приналежності до групи, потребу в самостійності і незалежності, сепарації та емансипації від дорослих, потребу у соціальному прийнятті та схваленні.

Почуття дорослості – це психологічний симптом початку підліткового віку. Воно є новоутворенням свідомості, через яке підліток порівнює та ідентифікує себе з іншими, знаходить взірці для наслідування, будує свої взаємини з іншими людьми, структурує свою діяльність [48; 55].

Поява почуття дорослості, як специфічного новоутворення самосвідомості, визначає спрямованість активності підлітка, його нові прагнення, бажання, переживання, інтереси. Саме це почуття є тим новим,

системоутворюючим чинником, на яке слід орієнтуватись у педагогічній та психокорекційній практиці. У цей період підліток надзвичайно чутливий до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки, які притаманні світу дорослих [55].

Окремі умови сучасного життя сприяють становленню дорослості підлітків: акселерація фізичного та статевого дозрівання, інтенсивне спілкування з ровесниками, рання самостійність внаслідок зайнятості батьків, вплив значних інформаційних потоків тощо. Але у цих обставин є й негативна сторона. Відсутність позитивного прикладу для ідентифікації з дорослими може сприяти формуванню поведінкових девіацій.

Наслідування зовнішніми ознаками дорослості – паління, вживання алкоголю, приєднання до субкультур, молодіжний сленг, залицяння, сексуальні стосунки – це найлегші способи досягнення дорослості. Стиль веселого, легкого життя визначає низьку культуру дозвілля, при цьому нівелюються пізнавальні інтереси, складається специфічна установка весело й безтурботно провести час.

Вченими відзначається своєрідна маргінальність підлітка, що виражається в його проміжному становищі між двома культурами – дорослих і дітей. Це викликає стан когнітивного дисбалансу, невизначеність орієнтирів, планів і цілей. Руйнування старих психологічних установок, небажання жити за старими правилами призводить до вибуху непокори, зухвальства та важковиховуваності.

Цей вік – це період становлення якісно нових взаємин з дорослими, коли підлітки не погоджуються на характерні для дитинства нерівноправні стосунки, що не відповідають їхнім уявленням про власну дорослість. Характер спілкування з дорослими, передусім у сім'ї, суттєво впливає на особливості самооцінки підлітків. Як зазначають вчені, недоліки сімейного виховання є основними чинниками, що зумовлюють від 60 до 80% випадків протиправної поведінки неповнолітніх. Більша частина дітей, що вчинили

правопорушення, зростають у проблемних сім'ях, кожний третій підліток-правопорушник має неповну родину, у 10% підлітків, які вчинили злочин, родичі були позбавлені волі [41].

Неслухняність, бунтарство, потяг до таємного, забороненого має в цей період особливо привабливу силу. Підліток нерідко відчуває себе самотнім, чужим і незрозумілим як в оточенні дорослих, так і ровесників, що породжує такі форми поведінки, як пасивна меланхолія та агресивний самозахист. Як наслідок цих явищ, з'являються протестні способи поведінки, зниження працездатності, соціальна ізоляція, вороже ставлення до навколишніх, асоціальні вчинки [13; 21].

Як зазначав Г. Костюк, у цьому віці частішими стають прояви порушення норм поведінки. Негативізм у поведінці підлітка не завжди виявляється, хоча особливості його розвитку мають певні передумови для його виникнення. Цей період у житті дитини часто стає важким у виховному відношенні [23, с. 215].

Е. Еріксон розглядав підлітковий і юнацький вік як важливий період для вирішення завдань особистісного самовизначення та досягнення ідентичності. Він вважав головним особистісним надбанням підліткового віку саме ідентичність, яка є балансом, узгодженістю між психічними якостями особистості та її соціальними ролями, діяльністю й поведінкою. Якщо молода людина не знаходить власної ідентичності, то відбувається несприятлива для психіки ситуація змішування ролей, що супроводжується інфантилізмом, негативним самостваренням, викривленими механізмами самоствердження [20, с. 167].

Тривожність та порушення психологічної адаптації в підлітковому віці можуть бути результатом розбіжності між Я-реальним та життєвим досвідом, з одного боку, та Я-реальним і Я-ідеальним – з другого. Занадто велике неспівпадіння між Я-реальним та Я-ідеальним дезорганізує діяльність та самосвідомість індивіда та може мати травмувальний вплив на особистість

внаслідок очевидного незбігу бажаного та наявного, призводити до виникнення різного виду залежностей і саморуйнівної поведінки [3; 15; 25].

До основних проявів девіантної поведінки підлітків відносяться: систематичне порушення дисципліни, хуліганство, лихослів'я, фізичне насильство, вживання алкоголю та наркотичних речовин, токсикоманія, саморуйнівна поведінка, бродяжництво, крадіжки, піроманія [14].

У сучасному суспільстві, під впливом спочатку епідемії ковіду, а потім воєнного стану підліткам часто не вистачає простору, тобто місць для спілкування і продуктивної діяльності, тому кризові явища мають тенденцію поглиблюватися, а кількість проявів адиктивної поведінки невпинно зростає.

Так, порівняно з минулим століттям, чисельність випадків наркозалежності серед неповнолітніх збільшилася майже вдвічі. Підлітки зловживають наркотиками в 7,5 раз частіше, ніж дорослі, використовують ненаркотичні психоактивні речовини в 11,4 рази частіше, ніж дорослі. Токсикоманія діагностується у підлітків приблизно в 8 разів вище, чим серед всього населення в цілому [41].

Основним поштовхом до формування адикцій, є послаблення позитивних почуттів і посилення негативних. Дефіцит позитивних емоцій компенсується різними видами залежностей. Особи з високим рівнем тривожності вживають антидепресанти, а люди в пригніченому стані – стимулятори [24]. Вибір психоактивної речовини залежить від стану психоемоційної сфери неповнолітніх, що необхідно враховувати при проведенні психопрофілактичних заходів.

Поміж чинників девіантної поведінки вчені також відзначають роль акцентуацій характеру, які переважно виявляються у підлітковому віці та складають підґрунтя для поведінкових відхилень. Частіше серед адиктів зустрічаються гіпертимний, нестійкий, збудливий, істероїдний, епілептоїдний та шизоїдний типи [28, с. 173]. Проте особа з будь-якою акцентуацією може

виявляти схильність до адиктивної поведінки, оскільки, як правило, перше вживання психоактивних речовин носить соціально-психологічний характер [24].

Одним з чинників виникнення адиктивної поведінки неповнолітніх є несприятливі стилі сімейного виховання. Зокрема, гіперопіка з боку батьків призводить до формування в підлітка прагнення до сепарації та емансипації, або пасивності та вразливості, що спонукає його до різного виду залежностей. Гіпоопіка супроводжується зниженою турботою за дитиною, внаслідок чого потреба в підтримці реалізується в групі ровесників, що підвищує ймовірність формування адикцій. Суперечливе виховання, з відсутністю сталої системи вимог і цінностей в сім'ї, призводить до дезадаптації, яка в свою чергу спонукає до різних залежностей. Завищені вимоги батьків, жорстоке ставлення до дитини спричиняють у неї стан підвищеної напруги та тривоги, тому, прагнучи подолати негативні стани, вона також починає шукати спроби втечі від реальності [47].

Визначають такі соціальні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх:

- несприятливі стосунки з батьками та ровесниками;
- дружба з ровесниками, які вживають наркотики;
- неуспішність у навчальній діяльності;
- низький матеріальний статус родини;
- зміна місця проживання;
- доступність наркотиків;
- позитивне ставлення до наркотиків у референтній групі;
- спроба заглушити наркотиком душевну травму.

Доведено, що в молодому віці перебіг алко- та нарко- залежності характеризується більш тяжкою формою, ніж у дорослих, важче піддається лікуванню, тому неповнолітні потребують особливої уваги в її профілактиці.

За даними Інституту соціологічних досліджень імені О. Яременка, за останні роки вживання алкоголю є розповсюдженим серед неповнолітніх. Соціологи опитали 7,5 тисячі учнів і студентів; половина з яких вказали, що вперше спробувала спиртне до 13 років. У 15 років алкоголь вживали майже

90%, кожному п'ятому підлітку знайомий стан сильного сп'яніння. Серед найбільш вагомих чинників підліткового алкоголізму зазначаються вживання алкоголю в компанії друзів та доступність спиртного через дорослих знайомих [41].

Науковці дійшли висновку, що найбільшою мірою ризик вживання наркотиків наявний у молоді в віці 12-18 років, оскільки в цей час перед неповнолітніми стоїть велика кількість завдань розвитку: сепарація від батьків, самоствердження, закріплення своєї позиції у референтній групі, утворення дружніх і партнерських відносин. Ризик виникнення адиктивної поведінки виникає тоді, коли виконання більшості завдань вбачається занадто складним.

Внаслідок складних соціальних умов, перешкод для самореалізації, забруднення інформаційного простору неповнолітнім притаманний стан нудьги. Намагання змінити його спонукає до різних видів девіацій [57].

На разі, у кризових умовах сучасного суспільства, девіантна поведінка підлітків набуває кількісних і якісних зрушень, з'являються її нові форми.

У соціальних мережах створюються умови для комунікативних девіацій, оскільки основними користувачами є підлітки та молодь. Встановлено, що сприйняття соціальної інформації залежить від рівня морального розвитку особистості – чим нижчий когнітивний рівень, тим більше індивід фокусується на самому конфлікті, виявляє агресію [4].

Запровадження цифрових технологій в житті людей призводить до зміни соціокультурних цінностей. Все більш розповсюдженою стає кіберагресія, що травматично впливає на емоційні стани цифрових користувачів [58; 59].

Ще однією серйозною проблемою у колективі неповнолітніх є булінг. Поєднання реального цькування з кіберагресією є новим проявом поведінкової девіації підлітків. Більшість підлітків стикається з кіберагресією, такими її різновидами, як тролінг, хейтінг, флеймінг, кібербулінг і кіберсталкінг. У юнацькому віці люди частіше за інших стають жертвами флеймінгу. Флеймінг і хейтінг є менш травматичними у порівнянні з іншими видами кіберагресії. Цей

вид поведінкових девіацій також характеризується тим, що стосовно нього найменшою мірою обізнані батьки підлітків [60].

У підлітковому віці також актуалізуються сексуальні потреби. Це може спонукати підлітків до такого поширеного варіанту Інтернет-залежності, як залежність від еротичних стимулів. Статистика стверджує, що 90 % молоді віком від 14 до 25 років знайомі з порнографією в Мережі, близько 17% регулярно заходять на заборонені сайти, а приблизно 5,5% хотіли б втілити побачене там у життя. У забрудненому інформаційному просторі панує пропаганда ворожості, насильства та садизму. Відсутність цензури в Інтернеті активізує агресивні прояви у підлітків, нерідко спонукає до вчинення тяжких злочинів з несуттєвих приводів у реальному житті. Це сприяє формуванню агресивності як деструктивної складової характеру підлітка та як чинника виникнення адиктивної поведінки [39; 41].

Отже, кризові умови сучасного світу вимагають від молоді успішної соціалізації, передумовою якої є формування готовності підлітків до дорослого життя. Водночас саме цей період є одним із найбільш небезпечних внаслідок наявності двох тенденцій: недостатності життєвого досвіду та потреби бути дорослим, з усіма спокусами дорослого світу, що може призвести до віктимної поведінки. Тому захист прав неповнолітніх є однією з актуальних проблем сучасності.

Різномасштабні дослідження віктимної поведінки представлені у працях вітчизняних вчених (В. Василевич, О. Джужа, О. Костенко, Н. Кулакова, Є. Моїсеєв, О. Мойсеєва та ін.) Зміст віктимності складається з таких чинників: 1) недостатньої захищеності особи з боку суспільства; 2) несприятливого мікросередовища; 3) суб'єктивної схильності особи стати жертвою злочину.

Неповнолітні є найбільш вразливою категорією осіб, що обумовлено взаємодією таких чинників: 1) незавершеністю формування особи в біологічному плані, нездатністю чинити опір злочинним посяганням; 2) незавершеністю формування особистості в соціальному плані, наслідком якої

є неспроможність адекватно оцінювати обстановку та прогнозувати наслідки полії, що призводить до ймовірності потрапити в криміногенну ситуацію в якості жертви злочину [38, с.167].

Таким чином, підлітковий вік характеризується як перехідний, складний, критичний, вразливий; він має важливе значення у формуванні особистості. У цьому віці якісно змінюється характер, закладаються основи свідомої поведінки, формуються моральні уявлення про свою поведінку, що стають більш узагальненими та прогнозованими. Порушення процесів самосвідомості, несприятливі соціальні чинники, негативні психоемоційні стани формують передумови, що може призводити до формування поведінкових девіацій.

Висновки до розділу 1

1. Визначено, що девіантна поведінка виявляється як система вчинків людини, що порушують встановлені в суспільстві моральні та правові норми. Основними її критеріями є схильність до соціальної дезадаптації, тотальність, стабільність. Ступінь соціальної дезадаптації виступає основним критерієм девіантної поведінки, перешкоджає її соціалізації та може виявлятися у підвищеній конфліктності, агресивності, негативізмі, соціальній ізоляції, негативному самостваленні. Глибинною причиною соціальної дезадаптації є незадоволення базових потреб особистості.

2. Окреслено два основних напрями причинних теорій девіантної поведінки. Перший підхід розглядає загальні причини девіантної поведінки, а другий вивчає детермінацію окремих поведінкових девіацій. Описано соціальні чинники девіантної поведінки: нестабільність нормативно-ціннісної системи суспільства, неоднорідність і дестабілізація суспільства, стигматизація, соціальна нерівність, несприятливий тип сімейних відносин. Поміж значущих психологічних чинників важливу роль відіграють акцентуації характеру,

тривожність, агресивність, схильність до ризику, демонстративність, надмірний потяг до самоствердження, потреба у зміні стану свідомості.

3. Встановлено, що вікові особливості підліткового віку складають підґрунтя для формування девіантної поведінки неповнолітніх. Бурхливі біологічні зрушення, почуття дорослості зумовлюють вразливість стосовно негативних зовнішніх впливів. Неслухняність, бунтарство, потяг до забороненого мають особливо привабливу силу. Підліток нерідко відчуває себе самотнім, чужим і незрозумілим що породжує такі форми поведінки, як пасивна меланхолія та агресивний самозахист. Як наслідок цих явищ, з'являються протестні способи поведінки, зниження працездатності, соціальна ізоляція, вороже ставлення до навколишніх, асоціальні вчинки.

4. Більшість вікових новоутворень у підлітковому віці формується під впливом культурних, соціальних, політичних та інших зовнішніх чинників, а також фізіологічних трансформацій, які стають причиною виникнення конфліктів та криз, що обумовлюють труднощі у поведінці та можливі прояви девіантної поведінки. До основних проявів девіантної поведінки підлітків відносяться: систематичне порушення дисципліни, хуліганство, лихослів'я, фізичне насильство, вживання алкоголю та наркотичних речовин, токсикоманія, саморуйнівна поведінка, бродяжництво, крадіжки, піроманія. Наразі, у кризових умовах сучасного суспільства, девіантна поведінка підлітків набуває кількісних і якісних зрушень, з'являються її нові форми.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1. Організація та методи дослідження

Метою емпіричного дослідження стало встановлення чинників і проявів девіантної поведінки неповнолітніх.

Для реалізації мети були поставлені такі завдання:

1. Визначити групи підлітків в залежності від проявів девіантної поведінки.
2. Виявити різновиди девіантної поведінки за методикою схильності до відхилень у поведінці.
3. Вивчити рівень агресивності респондентів та чинники, що її обумовлюють.
4. Дослідити схильність підлітків до суїцидальної поведінки.
5. Визначити особливості уявлень підлітків про власну поведінку.

Дослідження проводилося впродовж п'яти етапів.

На першому етапі, на основі методу експертних оцінок з боку педагогів, проводилося встановлення схильності підлітків до важковихованості на основі опитувальника М. Шилової, як передумови формування девіантної поведінки.

На другому етапі вивчалися різновиди девіантної поведінки за методикою схильності до відхилень у поведінці О. Орла.

На третьому етапі дослідження вивчався рівень та чинники агресивної поведінки неповнолітніх за методикою Басса-Дарки.

На четвертому етапі визначалася схильність підлітків до суїцидальної поведінки на основі методики М. Горської.

На п'ятому етапі визначалися особливості уявлень підлітків про чинники девіантної поведінки на основі методу нестандартизованого самозвіту.

На шостому етапі відбувалося зіставлення результатів дослідження за методиками.

Обґрунтування методик дослідження

1. Опитувальник аналізу вихованості підлітка (М. Шилова) [10].

В основі опитувальника лежить метод експертних оцінок, що дозволяє оцінити схильність підлітка до важковихованості, як передумови формування девіантної поведінки та підстави його віднесення до групи посиленої уваги.

У залежності, від того, як виявляється та або інша якість, класний керівник оцінював відповідні прояви поведінки за такими питаннями (додаток А).

1. Чи старанний і слухняний підліток у школі?
2. Наскільки підліток дбайливий до своїх особистих речей, книг?
3. Чи акуратний у школі?
4. Яка поведінка дитини у школі?
5. Наскільки чуйно та уважно ставиться підліток до вчителів і однокласників?
6. Наскільки підліток працелюбний?
7. Наскільки підлітку притаманна простота та скромність у ставленні до рідних і близьких?
8. Чи виявляється критичність підлітка в сім'ї?
9. Чи проявляє при цьому самокритичність?
10. Як ставиться до навчання?
11. Як ставиться до суспільних доручень?
12. Чи схильний до девіантної поведінки та в яких формах це проявляється?

2. Методика діагностики схильності до девіантної поведінки О. Орла [10].

Методика застосовувалася для оцінки схильності підлітків до різних видів поведінки, яка відхиляється від соціальних норм.

Методика включає такі шкали: схильність до порушення норм і правил, схильність до адиктивної поведінки, схильність до саморуйнівної поведінки, схильність до агресії і насильства, вольовий контроль емоційних реакцій, схильність до деліквентної поведінки («делінквентний потенціал»).

Шкали методики поділяються на службову та змістові. Службова шкала передбачена для визначення схильності досліджуваних представляти себе у соціально схваленому ракурсі; вона дозволяє оцінити надійність результатів опитування. Змістові шкали служать для виміру різних девіантних форм поведінки.

2. Опитувальник агресивності Басса – Дарки [10].

Опитувальник призначений для діагностики агресивних і ворожих проявів, дозволяє визначити рівень агресивності та її структуру.

Методика дає змогу діагностувати різні форми агресивних за такими шкалами:

- фізична агресія;
- вербальна агресія;
- непряма агресія, що застосовується обхідними шляхами;
- негативізм, має форми вираження від пасивного до активного протесту;
- схильність до роздратування, готовність до опору при порушенні особистого простору;
- підозрілість, в основі якої лежить переконання в потенційній загрозі від навколишніх;
- образа, що виявляється у заздрості й ненависті до навколишніх;
- почуття провини, або аутоагресія, що свідчить про негативне самоствавлення та прагнення бути покараним;

На основі опитувальника визначається індекс агресивності особистості (сумарний показник за шкалами «фізична агресія», «вербальна агресія» та «непряма агресія»), а також індекс ворожості (сумарний показник за шкалами

«образа» та «підозра»). Опитувальник дає змогу виявити форми прояву агресивних тенденцій, а також загальний рівень агресивності.

4) *Методика визначення схильності до суїцидальної поведінки (М. Горська)*

Основними шкалами обраної методики є (додаток Б):

- шкала «Агресивність» (підвищений рівень активності з метою досягнення переваги через активні дії (сварки, бійки);
- шкала «Тривожність» (нав'язливі переживання, порушення сну, скутість);
- шкала «Фрустрація» (апатія, регресія, розчарування, незадоволеність);
- шкала «Ригідність» (страх залишити зону комфорту, дезадаптованість);
- шкала «Схильність до суїцидальної поведінки» (думки про завершення життя, ризик, ізоляцію).

На основі результатів дослідження пропонуються профілактичні заходи за такими напрямками:

- корекція виховання та просвіти молоді;
- підтримка батьків, у яких діти схильні до суїциду;
- робота з мікрогрупою, яка оточує людей з суїцидальними намірами.

5) Опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера [36].

Опитувальник призначений для оцінки рівня суб'єктивного контролю особистості над різноманітними життєвими ситуаціями. Передбачалося, що отримані результати можуть вказувати на усвідомленість власної поведінки як неприпустимої. Опитувальник складається з 44 запитань. Він вимірює екстернальність - інтернальність у міжособистісних стосунках, а також ставлення респондентів щодо власного здоров'я.

Вважається, що особи з екстернальним локусом контролю визнають наявність соціальних і правових норм, але при цьому раціоналізують власну поведінку, вбачаючи її причини в соціальній ситуації, найближчому оточенні, кризових обставинах, перекладаючи провину на інших людей, об'єкти чи явища [46]. Це може надавати девіантній поведінці стійкого характеру, закріплює захисні механізми та негативні поведінкові стереотипи.

5) Метод нестандартизованого самозвіту.

Застосування цього методу передбачало самоопис власної поведінки, який є найбільш адекватним методом для вивчення уявлень про свою поведінку та її чинників. Отримані при цьому дані дозволяють простежити розвиток рефлексії та самосвідомості, а також виявити, наскільки адекватно підлітки оцінюють власну поведінку. В рамках цього методу було запропоновано досліджуваним написати твір на тему «Чинники девіантної поведінки». Попередньо проводилася бесіда щодо сутності девіантної поведінки та її різновидів. При аналізі результатів увага приділялася тому, як респонденти самі визначають причини виникнення поведінкових девіацій та наскільки здатні фіксувати у себе її прояви.

2.2. Аналіз результатів дослідження

Емпіричне дослідження проводилося на базі загальноосвітніх шкіл міста Києва. У дослідженні брали участь 40 учнів 8-х класів, з них 22 хлопця та 18 дівчат віком 14-15 років.

На першому етапі дослідження, на основі методу експертних оцінок педагогів та опитувальника аналізу вихованості підлітка М. Шилової була зібрана інформація щодо особливостей поведінки підлітків, взаємин з ровесниками та батьками. Аналіз результатів дозволив виявити 3 категорії підлітків:

1 група – поведінкові прояви у межах соціальної норми, діти добре навчаються, виконують суспільні доручення, не порушують дисципліну; середній бал у цій групі за опитувальником М. Шилової становив 2,6;

2 група – наявність епізодичних порушень у поведінці (тютюнопаління, періодичні пропуски уроків,), середній бал за опитувальником М. Шилової становив 1,9;

3 група – зі стійкими ознаками поведінкових девіацій (конфлікти з педагогами, тютюнопаління, вживання алкогольних напоїв, систематичні

пропуски уроків, вживання ненормативної лексики, агресивні прояви). Середній бал за опитувальником М. Шилової становив 0,9.

Результати опитування подано в табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

**Результати експертних оцінок педагогів щодо поведінкових девіацій
у підлітків**

Види груп за частотним розподілом	Показник частотного розподілу
1 група – поведінкові прояви в межах соціальної норми	55 % (22 особи)
2 група – наявність епізодичних поведінкових девіацій	27,5 % (11 осіб)
3 група – з ознаками стійких поведінкових девіацій	17,5 % (7 осіб)

Таким чином, у 55 % респондентів поведінкові прояви фіксувалися у межах соціальної норми; у 27,5 % учнів відзначалися епізодичні порушення в поведінці, 17,5 % підлітків мали достатньо стійкі поведінкові девіації. Виявлені підгрупи розглядалися як групи для порівняння на подальших етапах дослідження.

За свідченням класного керівника, підлітки першої групи беруть активну участь у суспільному житті, мають певні захоплення та достатньо високі показники навчальної діяльності. Підлітки другої групи епізодично долучаються до суспільно-корисної діяльності, тяжіють до непродуктивного проведення вільного часу. За відгуками педагогів, підлітки третьої групи – це особи, що мають специфічну ситуацію соціального розвитку. Вони виховуються у неповних сім'ях чи сім'ях опікунів, а також деякі з них – у дисфункціональних та антисоціальних сім'ях. Більшість з них постійно прогулює школу, має низький рівень шкільної успішності, не проявляє інтересу до навчання, не задіяні у

суспільній діяльності, у колективі займають відсторонену позицію, перебувають на шкільному обліку внаслідок стійких поведінкових девіацій (порушення дисципліни, вживання ненормативної лексики, тютюнопаління, вживання алкогольних напоїв).

Згідно з характеристиками педагогів, підлітки третьої групи переважно характеризуються педагогічною занедбаністю, несформованістю особистісних мотивів, низьким розвитком моральних уявлень та соціальних навичок. Нерідко вони засвоюють негативні шаблони поведінки батьків, що проявляються у зневазі до навколишніх, нехтуванні соціальними та моральними нормами поведінки, безвідповідальності, адикції. У школі вони вдаються до реакцій пасивного та активного протесту, прогулюють уроки, не виконують домашнє завдання, конфліктують із вчителями та однокласниками.

Водночас в цій групі представлені й інші категорії. Зокрема, це підлітки з особливостями психічного розвитку, що проявляється в синдромі гіперактивності. Вони мають проблеми з навчанням та дисципліною починаючи з молодшого шкільного віку. Таким дітям властиво порушення уваги, нездатність управляти власною поведінкою.

Ще одна категорія важковихованих підлітків – це діти, в яких девіантна поведінка спричинена неправильними виховними впливами дорослих, надмірним контролем, нехтуванням основних потреб дитини. Виникнення девіацій у цьому випадку ґрунтується на конфліктній взаємодії підлітка з батьками. Під впливом цих чинників у підлітків формуються такі риси, як тривожність, невпевненість, захисна агресивність. Ці діти як правило виховуються в неповних сім'ях. Потужним психотравмувальним чинником виступає розлучення батьків. Часто в таких ситуаціях підлітки починають прогулювати школу, прагнуть знайти порозуміння у вуличній компанії ровесників. Такі підлітки відгороджені від шкільного колективу, займають у ньому ізольоване становище, часто опиняються на самоті.

Найбільш складна група підлітків щодо виховних впливів – це підлітки зі схильністю до психопатизації. Вони не слухають педагогів, нехтують соціальними нормами. При цьому вони некритичні, не бажають змінюватися, не виявляють емпатію до навколишніх, мають проблеми у спілкуванні.

На наступному етапі дослідження описані групи підлягали діагностиці щодо компонентів девіантної поведінки на основі методики «Визначення схильності до девіантної поведінки» О. Орла.

Результати дослідження за методикою представлено в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Особливості схильності підлітків до девіантної поведінки

Параметри дослідження	Нормативні показники	Схильність до девіантної поведінки
Соціальна бажаність	57,5 %	42,5 %
Схильність до порушення норм і правил	70 %	30 %
Адиктивна поведінка	67,5 %	32,5 %
Схильність до саморуйнування	80 %	20 %
Агресія та насильство	72,5 %	27,5 %
Вольовий контроль	62,5 %	37,5 %
Делінквентна поведінка	90 %	10 %

Методика передбачала наявність таких параметрів: соціальна бажаність поведінки, схильність до порушення норм і правил, адиктивна поведінка, схильність до саморуйнування, агресія та насильство, вольовий контроль, делінквентна поведінка. Згідно з отриманими результатами, найбільшої чисельності поміж компонентів девіантної поведінки набув параметр «Відмова від установки на соціальну бажаність» (47,5 %), що може бути пов'язано з

віковими особливостями підліткового віку, протестними реакціями, потребою у самоствердженні, вираженні своєї індивідуальності всупереч установленим нормам. Як раз на підлітковий вік припадає соціалізація на стадії індивідуалізації, коли бажання виділитися та заявляти про себе в будь-якій спосіб вбачається прийнятним.

За параметром «Схильність до порушення норм і правил» виявлено ознаки такої поведінки у 30 % досліджуваних. Кількісна розбіжність між показниками цих двох параметрів вказує на те, що якщо в 47,5 % підлітків існує пасивний протест проти установки на соціальну бажаність, тобто він має латентний, прихований характер, то 30 % підлітків демонструють це в поведінці тим чи іншим способом через порушення норм і правил (тютюнопаління, вживання ненормативної лексики). Таким чином, майже у третини респондентів виявилася готовність до порушення загальноприйнятих норм. Звісно, зазвичай підлітки приховують цю схильність від батьків і педагогів, але в підліткових групах, серед своїх, ці форми поведінки проявляються.

Третина досліджуваних (32,5 %) виявилася схильною до адиктивної поведінки, що є доволі тривожним показником та вказує на формування різних видів залежностей, переважно, залежності від інтернету та телефону.

Схильність до саморуйнування має показник 20 %, що не завжди проявляється в суїцидальних намірах, але може набувати інших форм самоушкодження та потребує більш поглибленого дослідження.

Схильність до агресії та насильства представлений показником 27,5 %, що вказує на готовність підлітків застосувати агресію проти навколишніх. Цей параметр також потребує додаткового вивчення чинників та характеру агресивної поведінки.

Підвищені показники зниження вольового контролю емоційних реакцій у 37,5 % досліджуваних вказують на труднощі саморегуляції та самоконтролю що може обумовлювати імпульсивність, нестійкість поведінки в підлітковому віці, небажання вчитися та виступати передумовою формування девіантної

поведінки. Показник схильності до деліквентної поведінки складає 10 %, що засвідчує наявність групи ризику та потребує застосування відповідних психопрофілактичних заходів.

Оскільки за попередньою методикою у 27,5 % досліджуваних виявлено схильність до агресії, на наступному етапі дослідження агресивна поведінка вивчалася більш ґрунтовно на основі методики Басса-Дарки. Результати дослідження представлено в табл. 2.3.

Таблиця 2.3.

**Особливості агресивної поведінки у підлітків
(за методикою Басса-Дарки)**

Параметри дослідження	Рівні розподілу		
	Низький	Середній	Високий
Фізична агресія	60 %	22,5 %	17,5%
Непряма агресія	45 %	32,5 %	22,5 %
Роздратування	45 %	35 %	20 %
Негативізм	47,5 %	27,5 %	25 %
Образа	47,5 %	35 %	17,5 %
Підозрілість	65 %	20 %	15 %
Вербальна агресія	47,5 %	27,5 %	25 %
Почуття провини	57,5 %	30 %	12,5 %

Як ілюструє таблиця, у досліджуваних переважно всі показники знаходяться на низькому та середньому рівнях прояву. Найнижчий відсоток високого рівня почуття провини зафіксовано у 12,5 % респондентів, що може носити конструктивний характер, обумовлений сформованістю соціальних норм поведінки та провинною внаслідок їх порушення. Найвищі показники виявлено за параметрами: непряма агресія (22,5 %), негативізм (25 %), вербальна агресія (25 %). Непряма агресія виявляється у схильності до пліток, сарказму, булінгу у формі утиску осіб вразливих категорій. Негативізм виражається у нехтуванні

загальноприйнятими нормами і правилами, опорі виховним впливам з боку дорослих, пасивному протесті. Вербальна агресія виявляється у лихослів'ї, вживанні ненормативної лексики. Показник фізичної агресії у підлітків склав 17,5 %.

Згідно з поглядами вчених, агресивна поведінка є способом реагування людини на несприятливі ситуації. Вона залежить від обставин, може бути пов'язана з досягненням мети, слугувати захисним механізмом, виступати формою протесту, бути спрямованою на задоволення потреби у самоствердженні.

Якщо зовнішні умови сприяють закріпленню таких форм поведінки, на основі цього формується агресивність, як стійка риса особистості. У підлітків агресивність може проявлятися у ворожості до навколишніх, конфліктності, прагненні принизити та образити іншу особу, що виявляється як ознаки девіантної поведінки.

Вчені сходяться на тому, що агресивна поведінка часто виникає внаслідок незадоволення базових потреб людини. Тоді вона носить захисний характер, спрямована на збереження особистісних кордонів.

На відміну від захисної, деструктивна агресія є негативним явищем і призводить до соціальних конфліктів. Розвиток деструктивної агресії часто спостерігається в осіб, які не мають можливості для самореалізації, продуктивної діяльності, з низьким рівнем освіти.

Таким підліткам притаманний негативізм та ворожість по відношенню до навколишніх. Це підтверджується окремими висловлюваннями досліджуваних: «не слухай інших, слухай себе», «треба робити те, що ти хочеш, а не так, як хтось вказує». Такі позиції досліджуваних повністю виражають їх неприйняття соціальних норм поведінки.

Соціальна адаптація цих підлітків ускладнена – їм важко знайти контакти та взаєморозуміння серед ровесників, що створює ризики їх до приєднання до компаній з асоціальною спрямованістю.

Оскільки за методикою О. Орла у 20 % підлітків було виявлено схильність до саморуйнування, ці дані уточнювалися на основі методики визначення схильності до суїцидальної поведінки М. Горської. Результати дослідження представлено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4.

**Особливості схильності підлітків до суїцидальної поведінки
(за методикою М. Горської)**

Параметри дослідження	Рівні розподілу		
	Низький	Середній	Високий
Агресивність	52,5 %	25 %	22,5%
Тривожність	32,5 %	37,5 %	30 %
Фрустрація	40 %	35 %	25 %
Ригідність	60 %	27,5 %	12,5 %
Схильність до суїцидальної поведінки	77,5 %	12,5 %	10 %

Як ілюструє таблиця, 22,5 % досліджуваних демонструють високий рівень агресивності, що виявляється у сварках, бійках, проявах булінгу. У 30 % підлітків виявлено високий рівень тривожності, що, з одного боку, притаманно їхньому віку, а з другого – може бути обумовлено іншими несприятливими чинниками – травматичним досвідом воєнного стану, неблагополуччям в сім'ї, труднощами спілкування з ровесниками, підвищеним рівнем рефлексії, заниженою самооцінкою тощо. З цими чинниками також пов'язаний високий рівень фрустрації у 25 % підлітків. Відмічається доволі низький відсоток високого рівня ригідності (12,5 %). Ризики схильності до суїцидальної поведінки, що можуть виявлятися в ізоляції, апатії, депресивних станах зафіксовано у 10 % респондентів. Останній показник вказує на необхідність застосування профілактичних заходів у відношенні цієї категорії неповнолітніх.

На наступному етапі нашого дослідження була застосована методика «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, що дало змогу припустити, наскільки самокритичними є підлітки стосовно власної поведінки, що представлено в табл. 2.5.

Таблиця 2.5.

**Особливості локусу суб'єктивного контролю підлітків
(за «Опитувальником РСК» Дж. Роттера)**

Спрямованість локусу контролю	Групи респондентів в залежності від наявності поведінкових девіацій		
	Відсутність поведінкових девіацій (n=22)	Схильність до поведінкових девіацій (n=11)	Наявність стійких поведінкових девіацій (n=7)
Інтернальний	67,5 %	54,6 %	42,6 %
Екстернальний	32,5 %	45,4 %	57,4 %

Як засвідчують отримані результати, виявлено певну тенденцію, що полягає в тому, що переважній кількості підлітків без поведінкових девіацій притаманний інтернальний локус контролю (67,5 %). Вони усвідомлюють, що успіхи чи невдачі більшою мірою залежать від їхніх зусиль, є закономірним результатом діяльності. Таким особам властива наполегливість і відповідальність, високий рівень самоконтролю, вони уникають звинувачення інших, усвідомлюють наслідки своїх вчинків. Екстернальний тип в цій групі склав 32,5 %.

Водночас показник інтернальності знижується відповідно до вираженості поведінкових девіацій. У групі осіб із поведінковими девіаціями він досягає 42,6 %. Це вказує на зниження особистої відповідальності за свої вчинки, їх недостатню усвідомленість, включення захисних психологічних механізмів,

приписування своїх невдач іншим людям або обставинам. Це призводить до підозрілості, ворожості до навколишніх.

На останньому етапі нашого дослідження проводилося дослідження на основі методі нестандартизованого самозвіту з метою виявлення у підлітків чинників девіантної поведінки. Особливості уявлень підлітків про чинники девіантної поведінки представлено в табл. 2.6.

Таблиця 2.6.

Особливості уявлень підлітків про чинники девіантної поведінки

Чинники девіантної поведінки	Показник частотного розподілу
Проблеми у сімейних взаєминах	72,5 %
Вплив воєнного стану (адиктивна поведінка)	57,5 %
Відсутність справжніх друзів	55 %
Нудьга та самотність	47,5 %
Потреба у самоствердженні	42,5 %

Як засвідчують отримані дані, у цьому віці підліткам притаманний вже достатньо високий рівень усвідомленості щодо чинників девіантної поведінки. За частотою згадувань чинники розподілилися таким чином: проблеми у сімейних взаєминах (72,5 %), вплив воєнного стану на формування адиктивної поведінки (57,5 %), відсутність справжніх друзів (55 %), нудьга, самотність (47,5%), потреба у самоствердженні (42,5 %).

Таким чином, проведене емпіричне дослідження дало змогу виявити такі проблемні тенденції щодо девіантної поведінки неповнолітніх, як підвищений рівень агресивності, прояви булінгу у шкільному колективі, адиктивні прояви, схильність до суїцидальної поведінки. Це потребує розроблення відповідних психопрофілактичних заходів, доки негативні чинники девіантної поведінки не закріпилися як провідні.

Висновки до розділу 2

1. У результаті емпіричного дослідження виявлено частотний розподіл показників схильності до девіантної поведінки у підлітків на основі методу експертних оцінок та анкетування педагогів щодо віднесеності до певної групи в залежності від характеру їхньої поведінки. Відповідно вибірка була розділена на три підгрупи: без поведінкових девіацій (55 %); з епізодичними проявами девіантної поведінки (27,5 %); зі стійкими ознаками девіацій (17,5 %), що розглядалися як групи для порівняння на подальших етапах дослідження.

2. Уточнено результати розподілу вибірки за методом експертних оцінок шляхом виявлення девіантної поведінки у досліджуваних. Найбільшої чисельності поміж компонентів девіантної поведінки набув параметр «Відмова від установки на соціальну бажаність» (47,5 %) та «Схильність до порушення норм і правил (30 %), що підлітки демонструють в поведінці тим чи іншим способом (тютюнопаління, вживання ненормативної лексики). Найвищі показники виявлено за параметрами: непряма агресія (22,5 %), негативізм (25 %), вербальна агресія (25 %), що виявляється у схильності до пліток, сарказму, булінгу. Третина досліджуваних (32,5 %) виявилася схильною до адиктивної поведінки, що є доволі тривожним показником та вказує на формування різних видів залежностей, переважно, залежності від інтернету та телефону. Показник фізичної агресії у підлітків склав 17,5 %. У 20 % підлітків було виявлено схильність до саморуйнування. Високий рівень почуття провини зафіксовано у 12,5 % підлітків. «Делінквентний потенціал» склав 10 %. Зіставлення отриманих результатів з оцінкою педагогів засвідчило, що передумови девіантної поведінки у підлітків більшою мірою наявні в латентній формі, ніж це можна фіксувати за зовнішніми проявами.

3. Виявлено, що 30 % підлітків мають високий рівень тривожності, що, з одного боку, притаманно їхньому віку, а з другого – може бути обумовлено

іншими несприятливими чинниками – травматичним досвідом воєнного стану, неблагополуччям в сім'ї, труднощами спілкування з ровесниками, підвищеним рівнем рефлексії, заниженою самооцінкою тощо. З цими чинниками також пов'язаний високий рівень фрустрації у 25 % підлітків. Ризики схильності до суїцидальної поведінки, що можуть виявлятися в ізоляції, апатії, депресивних станах зафіксовано у 10 % респондентів, що вказує на необхідність застосування профілактичних заходів у відношенні цієї категорії неповнолітніх.

5. Виявлено певну тенденцію, що полягає в тому, що переважній кількості підлітків без поведінкових девіацій притаманний інтернальний локус контролю (67,5 %), водночас у групі осіб із поведінковими девіаціями він досягає 42,6 %, що вказує зниження особистої відповідальності за свої вчинки, їх недостатню усвідомленість, включення захисних психологічних механізмів, приписування своїх невдач іншим людям або обставинам. Підліткам притаманний вже достатньо високий рівень усвідомленості щодо чинників девіантної поведінки. За частотою згадувань чинники розподілилися таким чином: проблеми у сімейних взаєминах (72,5 %), вплив воєнного стану на формування адиктивної поведінки (57,5 %), відсутність справжніх друзів (55 %), нудьга, самотність (47,5%), потреба у самоствердженні (42,5 %). Проведене емпіричне дослідження дало змогу виявити певні тенденції щодо девіантної поведінки неповнолітніх, що потребує розроблення відповідних психопрофілактичних заходів, доки негативні чинники девіантної поведінки не закріпилися як провідні.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ В РАМКАХ РОБОТИ ПІДРОЗДІЛІВ НПУ

3.1. Обґрунтування системи психопрофілактики девіантної поведінки неповнолітніх

Проблема психопрофілактики девіантної поведінки неповнолітніх є предметом науково-практичних досліджень у різних галузях. На думку вчених, важливою умовою запобігання девіацій є усвідомлене, оціночне ставлення до власної поведінки, що виступає однією з головних функцій свідомості та відображає складні об'єктивні, передусім, соціальні відносини, у які включена особистість [23; 32].

У дослідженнях науковців і практиків доведено безсумнівну ефективність своєчасних превентивних заходів з метою протидії девіантній поведінці. На світовому рівні пройшли перевірку часом і практикою дві основні моделі психопрофілактичних програм для неповнолітніх: програми формування соціальної компетентності та програми формування життєво важливих навичок.

Перший вид програм, які застосовуються в країнах Європи, передбачає передусім, навчання неповнолітніх навичок ефективного спілкування. Другий вид програм розповсюджений серед американської молоді та спрямований на оволодіння навичками відповідального прийняття рішень.

Незважаючи на кінцеву мету, передбачену в профілактичних програмах, обов'язковим елементом в них є наявність трьох типових завдань:

1) розвиток особистісної та соціальної компетентності, що передбачає навчання навичкам критичного мислення, ефективного спілкування, прийняття раціональних рішень, формування адекватної самооцінки;

2) формування навичок особистої безпеки, що здійснюється через оволодіння вмінням уникати невиправданого ризику, зберігати фізичне та психічне здоров'я, не допускати насильства стосовно себе;

3) попередження поведінкових девіацій, що вирішується за допомогою формування навичок саморегуляції, самоконтролю, стресостійкості, конструктивного вирішення конфліктів.

Система психологічної профілактики має ряд ознак.

По-перше, це її каузальність, що передбачає визначення глибинних причин девіантної поведінки. Так, при усуненні лише зовнішнього прояву девіації, напруга може знайти інший вихід, наприклад, не в адикції, а в суїцидальній поведінці. Тому профілактичні заходи мають попереджати девіантну поведінку у будь-яких її проявах.

По-друге, психопрофілактичні заходи мають бути конструктивними, що сприяє формуванню гармонійної особистості, лідерських якостей, моральному розвитку, усвідомленості ціннісної сфери, подоланню егоїстичних та агресивних установок.

По-третє, психопрофілактичний вплив має носити випереджальний характер. Це ґрунтується на створенні стійких соціально-нормативних установок, які мають бути сформовані до засвоєння різних форм девіантної поведінки, доки вона не отримала закріплення в структурі особистості. Ось чому підлітковий вік є найбільш сензитивним для таких впливів, а в більш пізньому віці вони будуть менш ефективними, оскільки це потребуватиме перебудови вже усталених стереотипів.

Як зазначав відомий український вчений М. Боришевський, у структурі самосвідомості взагалі, та правосвідомості зокрема, оціночний компонент має основне психологічне навантаження, оскільки у ньому полягає сутність власного ставлення особистості до соціально-правових норм, що обумовлює вольову регуляцію та процес прийняття рішень [9, с. 32].

Психологічною умовою дотримання соціальних і правових норм є усвідомлення власної поведінки та оціночного ставлення до неї. Наслідки протиправної поведінки недостатньо усвідомлюються підлітками, що пов'язано з їхніми віковими особливостями, а саме, здатності критично осмислювати власний спосіб життя та прогнозувати наслідки своїх вчинків [32].

Інтеріоризація зовнішніх правил у внутрішні вимоги особистості до себе є ознакою певної форми мислення, внутрішньої установки, саморегуляції та системи переконань [37]. Система переконань є важливим регулятором соціальної та правової поведінки людини. Вона включає відповідні знання, позиції, норми поведінки та втілення їх у своїй діяльності. З цього приводу С. Максименко зазначав, що переконання є стійкими регуляторами поведінки, мотивами діяльності, які спонукають людину діяти відповідно до власних поглядів і принципів. Переконання включають когнітивний компонент, тобто певні знання, які співіснують у єдності з почуттями [37].

Переконання, як психологічне явище, є однією з форм спрямованості, вибіркової активності особистості, системи внутрішніх спонукань, які орієнтують її життєвий шлях у соціальному просторі та часі [47].

Система переконань характеризується такими ознаками: адекватність, широта, дієвість, стійкість. Адекватність полягає у відповідності переконань людини змісту соціальних норм поведінки. Широта виражається у діях, що охоплюють усі встановлені норми. Стійкість виявляється у здатності зберігати переконання незмінними у різних ситуаціях. Дієвість – це реалізація переконань у діяльності. Ці положення мають важливе значення для розроблення системи психопрофілактичних заходів, оскільки вказують на необхідність впливу на систему переконань осіб з девіантною поведінкою [39; 45].

Інші засоби психопрофілактики мають враховувати також психотерапевтичні концепції, які по-різному пояснюють чинники девіантної поведінки та пропонують відповідні методи корекції.

Так, з позицій класичного психоаналізу З. Фрейда, людина має вроджені

антисоціальні глибинні інстинкти, що утворюють внутрішній конфлікт з мораллю та совістю, прагнення подолати який призводить до поведінкових девіацій. На основі нього породжується індивідуальний стиль ворожості, що є засобом самозахисту, знижує рівень тривожності та проявляється в захисній агресії. Так утворюється захисний механізм заміщення об'єкту агресії, коли її переносять на особу, яка не має жодного відношення до причини, але є зручною мішенню для того, щоб зірвати свій гнів.

В інших випадках включається захисний механізм регресії, тобто повернення особи на більш ранні стадії психічного розвитку, що спонукає її поводити себе як дитина. Це виявляється у псуванні речей, актах вандалізму, імпульсивних реакціях, агресивних і ризикованих діях та допомагає зняти психічну напругу [20].

Індивідуальна психологія А. Адлера пропонує поняття індивідуального стилю пристосування особистості до життя, а девіантна поведінка виступає як специфічне його вираження. Вона може бути обумовлена комплексом неповноцінності, гіпо- або гіперпротекції з боку батьків [20].

Поведінкова психотерапія стверджує, що девіантна поведінка є набутою в результаті неправильного навчіння та за своїм характером є неадаптивною. Заміна неадаптивних способів поведінки на нормативну досягається в процесі навчіння, що має здійснюватися цілеспрямовано та систематично [43]. Найкращі можливості для цього надає група, яка розглядається як міні- модель соціуму, де можна досліджувати та коригувати неадаптивні поведінкові стереотипи. Групова психокорекція створює умови для вироблення навичок адекватної соціальної взаємодії з іншими людьми. Важливу роль у цьому процесі відіграє спостереження, надання зворотного зв'язку, моделювання поведінки. застосування нових форм соціальної взаємодії, що сприяє корекції девіантної поведінки та опануванню нових способів дій, що схвалюються іншими учасниками групи. Внаслідок цього людина відчуває свою здатність до продуктивних змін [7].

Згідно з положеннями поведінкової терапії, поведінкові девіації є наслідком неправильного виховання. Поведінка людини та середовище знаходяться у тісному взаємозв'язку. Для зміни девіацій необхідна обізнаність стосовно соціальної ситуації розвитку клієнта, порушень сімейної взаємодії, що допоможе зрозуміти, які соціальні чинники підтримують девіантну поведінку клієнта. Девіації підтримуються факторами середовища, несприятливими стилями виховання дитини, внаслідок чого формується незадоволення потреб індивіда у безпеці, соціальній приналежності, самоствердженні. Моделювання поведінки ґрунтується на методах навчання, навчанні регулятивним технікам.

Як зазначалося, поведінка клієнта безпосередньо залежить від з його думок і переконань. Думки і емоції є взаємопов'язаними між собою. Водночас девіантна поведінка у більшості випадків є недостатньо усвідомленою. У процесі психокорекції необхідно залучати найближче соціальне оточення клієнта. Це відбувається у формі домашніх завдань, програм підкріплень, ведення щоденників.

Оцінка ефективності психокорекції визначається на основі методу експертних оцінок, самозвіту спостережень за змінами в поведінці. Поведінкова психотерапія спрямована не лише на подолання девіантної поведінки, але й на оволодіння адаптивною поведінкою, активізацію ресурсів особистості, нормалізацію мікросередовища.

Психологічна корекція поведінкових девіацій передбачає реалізацію таких завдань: 1) аналіз поведінки, виявлення чинників, що підкріплюють таку поведінку; 2) зміна уявлень індивіда про себе, формування самоприйняття та позитивного самоствавлення; 3) корекція девіантних форм поведінки та переконань, що її підкріплюють; 4) розвиток соціальної та комунікативної компетентності [53, с. 88].

Система психопрофілактики девіантної поведінки неповнолітніх включає такі напрями.

- 1) Цілеспрямований вплив на формування правосвідомості у процесі

соціалізації особистості. Правова соціалізація активізується в підлітковому віці, але пік її становлення відбувається в юнацькому віці (І. Бех, М. Боришевський, М. Фіцула та ін.). У цей процес залучені первинні (сім'я, ровесники, вчителі) та вторинні інститути (адміністрація освітніх закладів, ювенальна превенція, держані установи). Ці інститути мають здійснювати спільну діяльність з визначеним комплексом її нормативної регуляції у вигляді встановлених стандартів, норм і правил. Вони також забезпечують соціальні зв'язки, щодо взаємодії особистості у правовому та суспільному полі на основі нормативних стандартів поведінки.

Якщо соціалізація не досягає цих цілей, закладаються основи для асоціалізації – засвоєння особистістю таких стереотипів поведінки, яким притаманна деформація суспільних зв'язків, дисгармонічний розвиток особистості. Прояви асоціалізації молоді частіше спостерігаються у дисфункціональних сім'ях, але може виникати також внаслідок виховання у псевдоблагополучних сім'ях, в яких наявні байдуже чи жорстоке ставлення членів сім'ї один до одного, випадки домашнього насильства [18; 19].

2) Важливим напрямом профілактики девіантної поведінки неповнолітніх є розвиток здатності до прогнозування власної поведінки, що залежить від адекватної оцінки своїх можливостей, а також оцінки зовнішніх впливів соціального середовища та власного досвіду. У неповнолітніх внаслідок недостатності такого досвіду часто відсутні уявлення про наслідки своїх вчинків. Тому в системі профілактики девіантної поведінки підлітків велика роль належить просвітницькій роботі, що необхідно для підвищення обізнаності підлітків щодо різноманіття та небезпечності окремих соціальних впливів і соціальних груп.

3) Важлива роль у процесі проведення психопрофілактичної роботи належить формуванню соціальних умінь правильно поводитися в різноманітних ситуаціях соціальної взаємодії шляхом моделювання типових ситуацій. Це дає змогу акцентувати увагу на соціальному середовищі та коригувати неадаптивну

поведінку із застосуванням рольової гри. Найбільш ефективними є групові форми проведення таких занять, які допомагають підлітку зрозуміти, що його проблеми не унікальні, створюють міні-модель соціуму, на основі якої зручно відпрацьовувати нові соціальних навичок.

3.2. Роль ювенальної превенції у запобіганні девіантної поведінки неповнолітніх

Однією з небезпечних суспільних тенденцій є поширення правопорушень серед підлітків, що створює ризики зростання загальної кількості злочинів із досягненням ними повноліття. Останнім часом виявляються такі ознаки цього явища: зростання кількості корисливих та корисливо-насильницьких злочинів; зниження віку неповнолітніх злочинців; вчинення тяжких злочинів неповнолітніми з особливою жорстокістю з незначних приводів; зростання кількості протиправних діянь, вчинених підлітками, які мають психічні відхилення від норми; зростання «фонових» правопорушень, які здійснені особами з різними формами адиктивної поведінки [21].

Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх – це системний, цілеспрямований, як процес, так і результат планування, організації і впровадження комплексу заходів, спрямованих на запобігання, протидію або нейтралізацію детермінантів, які формують девіантну поведінку неповнолітніх.

В Україні сформований та активно діє комплекс інститутів, які мають забезпечувати профілактичні заходи девіантної поведінки неповнолітніх. До них належать:

- 1) центральні органи виконавчої влади, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері сім'ї, дітей та молоді; центри обласних, районних держадміністрацій, виконавчих органів районних і міських рад;

- 2) уповноважені структурні підрозділи Національної поліції України;

- 3) спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби;
- 4) освітні заклади (школи, професійно-технічні училища, заклади соціальної реабілітації тощо);
- 5) центри медико-соціальної реабілітації закладів охорони здоров'я;
- 6) центри соціально-психологічної реабілітації;
- 7) недержавні організації (громадські, благодійні);
- 8) фізичні особи, волонтери [49].

Водночас, незважаючи на таку розгалужену систему профілактичних заходів щодо девіантної поведінки неповнолітніх, на практиці результати є мінімальними. Вирішення цієї проблеми ускладнюються під час воєнного стану. Цей період є травматичним для всіх людей, але неповнолітні внаслідок низки чинників опинилися у вкрай несприятливому стані внаслідок психотравми, економічної нестабільності, зниження рівня життя, дистанційного навчання, вимушеного переселення, розрив контакту з ровесниками, втрату близьких та житла. Нестійкість психіки внаслідок вікових особливостей, розгубленість, відчай, депресивні стани нерідко спонукають їх до поведінкових девіацій, що ще більше загострює необхідність посилення профілактичних програм.

Так, В. Павелків, О. Малахова в якості основного чинника формування девіантної поведінки неповнолітніх визначають соціальну депривацію, як відхилення власних стандартів неповнолітнього від загальноприйнятих соціальних норм.

Відповідно обґрунтовуються три основні напрями роботи в якості механізмів профілактики девіантної поведінки неповнолітніх: правова та соціально-педагогічна профілактика, правова та психологічна превентивна допомога; корекція, адаптація, реабілітація [31, с. 160-162].

Правова та соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх проводиться в діяльності правових і соціально-психологічних

центрів, соціальних служб, служб у справах неповнолітніх, працівниками правоохоронних органів.

Однак, як зазначають вчені, у цьому напрямі наявно багато проблем, які пов'язані з відсутністю необхідної співпраці між суб'єктами профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, переважному використанні масових форм роботи та недостатньому застосуванні інтерактивних методів у формі тренінгів і рольових ігор, які формують світогляд неповнолітніх [40; 42].

Як засвідчує статистика центрів соціальних служб для молоді, самі неповнолітні визначають такі причини скоєння правопорушень: недостатнє усвідомлення наслідків своєї поведінки – 67 %; вживання алкоголю, наркотиків – 28 %; незнання законів України – 5 %; недоліки сімейного виховання та уваги з боку батьків – 59 %; вплив негативної компанії – 50 %; важкий матеріальний стан – 18,5 % [41].

Отже, серед основних чинників девіантної поведінки неповнолітніх визначаються недостатній рівень розвитку правосвідомості; відсутність організованої системи дозвілля; вживання алкогольних та наркотичних речовин; недостатня увага з боку батьків.

Найважливішим органом, який здійснює профілактику та протидію підлітковій злочинності, а також іншим девіаціям неповнолітніх, є структурний підрозділ ювенальної превенції, діяльність якого спрямована на реалізацію державної політики у сфері захисту прав і свобод дитини. Цей підрозділ створений відносно нещодавно, що актуалізує необхідність вивчення психологічних засад у роботі працівника ювенальної превенції.

Превентивна діяльність поліцейських з метою запобігання правопорушенням широко досліджена у юридичній та психологічній науках (О. Бандурка, О. І. Безпалова, І. Голосніченко, В. Грохольський, В. Заросил, О. Ключев, О. Музичук та ін.).

Превентивні заходи в роботі поліцейського є комплексом дій, які застосовуються на засадах законності та дотримання прав і свобод громадянина,

для забезпечення повноважень, що покладені на поліцію. Застосування цих заходів не є самоціллю, оскільки передбачає доповнення до інших інформаційних, виховних, роз'яснювальних заходів. Превентивні заходи характеризуються вираженою профілактичною спрямованістю та зорієнтовані на недопущення здійснення правопорушень [33, с. 7].

Згідно з Законом України «Про Національну поліцію», превентивна діяльність поліції спрямована на охорону прав і свобод людини, інтересів держави і суспільства, протидію злочинності, охорону публічної безпеки і порядку; запобігання правопорушень, виявлення їх умов та причин, застосування в межах компетенції заходів стосовно їх усунення.

Стосовно неповнолітніх завдання превентивної діяльності поліцейських полягають у запобіганні дитячій бездоглядності, правопорушенням, а також соціального патронажу стосовно неповнолітніх, які відбували покарання у місцях позбавлення волі, протидія та запобігання домашньому насильству [33].

Як зазначалося в першому розділі, активне користування Інтернетом неповнолітніми може бути джерелом не тільки девіантної поведінки, але й правопорушень.

Визначають такі види злочинів, які здійснюються через мережу Інтернет:

- продаж психотропних і наркотичних речовин (ст. 307 КК України);
- вербування неповнолітньої особи у злочинні дії (ст. 304 КК України);
- торгівля людьми (ст. 149 КК України);
- втягнення особи у заняття проституцією (ст. 303 КК України) [42, с. 199].

Як правило, організатори таких злочинів шукають собі жертву серед неповнолітніх через Інтернет, враховуючи, що на неповнолітнього легше вплинути. Це обумовлює необхідність виконання ще одного завдання для підрозділів ювенальної превенції, що може здійснюватися через просвітницькі бесіди з молоддю в закладах освіти, здійснення індивідуальної та групової профілактики в проблемних сім'ях.

Діяльність підрозділів ювенальної превенції включають реалізацію таких функцій: організаційної, правоохоронної, правозастосовної, виховної [5]. Особливе значення має виховна функція, яка є психопрофілактичною за своєю суттю, оскільки спрямована на формування правосвідомості, правової культури та соціально нормативної поведінки молоді, що сприяє запобіганню девіантної поведінки. Для здійснення виховної функції працівник ювенальної превенції має бути добре обізнаний стосовно чинників і механізмів скоєння правопорушень, а також найбільш дотичних засобів впливу на неповнолітніх.

Психологічна складова виховної функції полягає у володінні працівником поліції спеціальних знань, а саме:

1) Загальні особливості підліткового віку, основні потреби і мотиви поведінки підлітка, можливі психотравмуючі ситуації у цьому віці, як передумови виникнення поведінкових девіацій. Недостатність досвіду сприйняття та переживання травматичних ситуацій, нездатність з ними впоратися може спонукати неповнолітніх до суїцидальних намірів. Поведінкові прояви підлітків можуть бути настільки неадекватними, що відповідають психопатії за діагностичними критеріями, але для підлітків вкладаються в допустимі вікові межі.

2) Важливим професійним умінням працівника ювенальної превенції є здатність встановити зв'язок між адиктивною поведінкою та кримінологічними ризиками. Вчені визначають види адиктивного впливу на рішення вчинити злочин, що має значення при диференціації запобіжного впливу. Кримінологічний аналіз чотирьох типів осіб з антисоціальною спрямованістю спирається на різні моделі адиктивної поведінки з факторами кримінологічного ризику:

1. адикт, який вчиняє корисливі ненасильницькі злочини проти власності з метою задоволення своїх адиктивних потреб;

2. адикт, який вчиняє насильницькі або корисливо-насильницькі злочини та вже має патологічні психічні стани під впливом адикції;

3. адикт, який є представником субкультури, де вчинення дрібних корисливих або корисливо-насильницьких злочинів схвалюється, оскільки є частиною ідеології субкультури;

4. адикт, який не має фінансових проблем, але при втраті самоконтролю у зміненому стані свідомості стає залученим у систему поширення певного способу адиктивної поведінки іншими особами [54, с. 117].

Напрями запобігання девіантної поведінки адиктивних осіб, а також методи корекційного впливу мають здійснюватися з урахуванням різних поєднань адиктивних і кримінологічних статусів особи.

3) Передумови схильності до правопорушень різняться в залежності від типів соціально дезадаптованих підлітків [28]:

Підлітки з педагогічною занедбаністю, які характеризуються несформованістю особистісних мотивів, низьким розвитком моральних уявлень та соціальних навичок. Як правило, неповнолітні правопорушники походять з неблагополучних сімей. Вони засвоюють негативні шаблони поведінки батьків, що проявляються у жорстокості та зневазі до навколишніх, нехтуванні соціальними та моральними нормами поведінки, безвідповідальності, адикції. У цих сім'ях діти потерпають від домашнього насильства, що потім обертається її потребою ідентифікувати себе з кривдником та здійснювати насильство по відношенню до інших. За наявності певних генетичних чинників, у цих дітей формується патохарактерологічний розвиток особистості за збудливим типом, що підкріплюється хронічною психотравмуючою ситуацією, гіпоопікою та бездоглядністю. Внаслідок цього емоції цих дітей виявляються неадекватними зовнішнім подразникам. У школі вони вдаються до реакцій активного протесту, на основі чого у них формується та закріплюється антисоціальна спрямованість особистості.

Підлітки з патологічними особливостями розвитку психіки (синдром гіперактивності, наслідки мінімальної мозкової дисфункції). У цьому випадку соціальна дезадаптація формується як вторинний дефект, обумовлений

нездатністю дитини до повноцінної саморегуляції. Такі якості виявляються ще в молодшому шкільному віці у вигляді проблем з навчанням та дисципліною. Таким дітям властиво порушення уваги, нездатність управляти власною поведінкою; вони входять у групу ризику щодо формування адиктивної поведінки в підлітковому віці. Недорозвиток вищих форм вольової активності призводить до патологічного формування особистості за нестійким типом. Прагнення до нових вражень, нездатність зосередитися на продуктивній діяльності стає рушійним механізмом схильності до адикцій і правопорушень. Внаслідок імпульсивності, нездатності стримувати свої потяги ці підлітки попадають під негативний вплив сумнівних компаній, внаслідок чого їхня поведінка набуває девіантних форм – вживання алкоголю та наркотиків, дрібне хуліганство. Прогноз подальшого розвитку особистості значною мірою визначається впливом середовища.

Підлітки, в яких девіантна поведінка спричинена неправильними виховними впливами дорослих, надмірним контролем, нехтуванням основних потреб дитини. Виникнення девіацій у цьому випадку ґрунтується на конфліктній взаємодії підлітка з батьками та педагогами. Під впливом цих чинників у підлітків формуються такі риси, як тривожність, невпевненість, агресивність, що може призвести до протиправної поведінки. Потреба в розумінні з боку дорослих та потреба в самоповазі депривуються, що створює внутрішній дискомфорт. Потужним психотравмувальним чинником виступає розлучення батьків. Часто в таких ситуаціях підлітки починають прогулювати школу, вживати алкоголь і наркотики, прагнуть знайти порозуміння у вуличній компанії ровесників. Такі підлітки відгороджуються від шкільного колективу, займають у ньому ізольоване становище, часто опиняється на самоті, може схилитися до суїцидальних намірів.

Підлітки зі схильністю до психопатизації, які є найбільш складною категорією щодо психопрофілактичних і психокорекційних впливів. Характерною ознакою цих осіб є некритичність, заперечення існування проблем,

небажання змінюватися. Вони не бажають обговорювати теми, пов'язані з проблемами в поведінці, не визнають свою провину в конфліктних ситуаціях, не виявляють емпатію до навколишніх, мають проблеми в усіх соціальних взаєминах, не критичні до власної поведінки. Якщо психопатія поєднується з сімейним вихованням за типом «кумир сім'ї», переконання у власній правоті взагалі робить практично неможливими будь-які інші впливи.

У процесі професійної взаємодії працівника поліції з підлітком необхідно добирати відповідні засоби психологічного впливу на них будуть різнитися. Вчені визначають два типи таких засобів: 1) продуктивні (прохання, переконання, заохочення, моделювання ситуації успіху в соціальній взаємодії; 2) гальмівні (осуд, наказ, натяк, попередження, примус тощо).

Якщо девіантна поведінка підлітка обумовлена такими рисами, як тривожність, психоемоційна напруга, недовірливість, замкненість, то це вказує на можливу психотравмуючу ситуацію та є ознакою для застосування поглибленої діагностики, психологічної підтримки, схвалення правильних дій.

У спілкуванні з підлітками, що характеризуються зухвалістю, неврівноваженістю, демонстративністю ефективний психологічний вплив буде полягати в акцентуванні правильних дій перед групою ровесників, оскільки вони мають потребу у зовнішніх ефектах, соціальному схваленні зі сторони референтної групи. Такі засоби можуть застосовуватися як важелі позитивного впливу, і навпаки – підкреслена неувага до них сприймається як покарання.

Як зазначалося, спілкування з підлітками, що мають психопатичні риси характеру є ускладненим внаслідок їх нечутливості до середовищних впливів, відсутністю емпатії до навколишніх, зниженою самокритичністю. Тому при виборі методів психологічного впливу за потреби можуть бути використані директивні форми впливу та гальмівні методи.

Визначення категорії підлітків з девіантною поведінкою обумовлює не тільки вибір засобів впливу у спілкуванні з ними, але й відповідні напрями профілактики поведінкових девіацій, передусім, на основі формування правової

соціалізації. Як зазначалося, правова соціалізація здійснюється як у первинних інститутах, до яких відносяться сім'я і школа, так і у вторинних, представниками яких є шкільна адміністрація та працівники ювенальної превенції. Єдність і комплексний вплив інститутів соціалізації забезпечують цілісність взаємодії особистості та соціуму, формування моральних і правових норм поведінки.

Саме на працівників ювенальної превенції покладається відповідальність за профілактичну роботу щодо асоціалізації, тобто привласнення особистістю таких негативних стереотипів поведінки, які призводять до порушення соціальних зв'язків. Окремим напрямом, що потребує посилення профілактичних заходів, є булінг в шкільному колективі [46; 51].

Профілактична робота стосовно девіантної поведінки повинна здійснюватися як у межах освітнього процесу, так і в час дозвілля. Форми та методи роботи мають відповідати віковим особливостям неповнолітніх та їхнім запитам, бути цікавими для них та спонукати до активних дій. Превентивна допомога має надаватися насамперед «групам ризику» неповнолітніх. Цей напрям профілактичної роботи передбачає психолого-педагогічний, правовий та соціально-терапевтичний вплив на особистість з метою освоєння методів самодопомоги, допомоги іншим щодо вирішення проблем, які провокують девіантну поведінку. У цьому аспекті доцільним є реалізація програм превентивного виховання з «групами ризику». До цих програм мають залучатися державні, правові, громадські організації, волонтери, соціальні працівники, які здійснюють роботу з «групами ризику», передусім, неповнолітніми з дисфункціональних сімей. Основними напрямками превентивного виховання є формування у підлітків соціальних, моральних та правових цінностей, формування самоконтролю.

Метою профілактики є сприяння формуванню законослухняної, високоморальної особистості. У складних випадках застосовується психологічна корекція та реабілітація соціальної депривації серед неповнолітніх, який сприяє відновленню їх здатності до життєдіяльності в соціумі. Це здійснюється шляхом

проведення індивідуальних і групових консультацій, формування позитивної «Я-концепції», виправленні негативних моделей поведінки внаслідок соціальної дезадаптації [12].

Важливим напрямом психопрофілактики девіантної поведінки підлітків є організація медіації в роботі працівників ювенальної превенції. Але на практиці цей процес має труднощі її реалізації. Зокрема, визначаються такі проблемні моменти, що створюють перешкоди для запровадження функціонування програми медіації:

1) низька обізнаність громадян щодо можливостей досудового врегулювання конфліктів;

2) відсутність єдиного нормативно-правового документа, який би регламентував процедуру проведення питання медіації та застосування працівниками поліції конкретних технологій для врегулювання конфліктних ситуацій;

3) складність деяких положень вітчизняного законодавства, що не дозволяє проводити медіацію як засіб профілактики домашнього насильства [49].

Водночас запровадження медіації в діяльність поліції є ефективним і перспективним способом протидії насильству та булінгу із застосуванням продуктивної комунікації та запобігання конфліктів у шкільному середовищі.

Програма трирівневої моделі профілактики правопорушень серед неповнолітніх здійснюється за такими рівнями:

- первинним, коли запобіжні заходи поширюються на всю вікову категорію неповнолітніх;

- вторинним, у процесі якого підлітки вчаться самостійному вирішенню конфліктів шляхом медіації, опановують практичні знання та навички;

- третинним, що спрямовані на корекцію специфічних видів девіантної поведінки.

Перший рівень психопрофілактичних заходів передбачає проведення працівниками ювенальної превенції загальнопрофілактичної роботи у формі тренінгів, просвітницьких лекцій, відвідування проблемних і дисфункціональних сімей.

На другому рівні до профілактичних заходів долучаються підлітки, які намагаються самостійно опрацювати конфлікти на ранніх стадіях. На цій стадії працівники ювенальної превенції пояснюють учасникам конфлікту наслідки порушення правових норм та почуття особи, яку скривдили, забезпечують формування безпечного середовища в освітніх закладах. Результатом проведення таких заходів має стати зміна неадаптивної поведінки та формування соціально прийнятної поведінки.

На третьому рівні передбачено створення Координаційної ради, в яку входять представники поліції та місцевої влади, міських і районних відділів з питань пробації та служб у правах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також освітніх закладів, установ області та громадськості. До компетенції Координаційної ради належить застосування заходів індивідуальної профілактики поведінки неповнолітніх із специфічними видами девіантної поведінки.

Ефективне поєднання різних методів впливу створює оптимальні умови для психопрофілактики правопорушень неповнолітніх, які сприяють розвитку соціально нормативної поведінки. Внаслідок високої складності ситуацій професійної взаємодії у діяльності працівників ювенальної превенції необхідною умовою є професійна кооперація з психологічною службою освіти. Це відповідає принципу комплексності в загальній системі профілактики девіантної поведінки та полягає у використанні методу експертних оцінок з боку педагогів, педагогічних характеристик, спілкування з батьками, інформування щодо лікувальних заходів у випадках алко- та наркозалежності, напрямів реабілітації. Загальна модель психопрофілактики передбачає оптимізацію соціального

середовища неповнолітніх, залучення до психопрофілактичних заходів членів сім'ї та педагогів.

3.3. Застосування тренінгових технологій в діяльності ювенальної превенції

Як зазначалося в попередньому параграфі, одним із чинників, що перешкоджає ефективності профілактичної роботи, є недостатнє використання інтерактивних методів у формі тренінгів і рольових ігор, які формують світогляд неповнолітніх.

Результати практичних розробок засвідчують, що тренінг є ефективним засобом психопрофілактики девіантної поведінки, оскільки може поєднувати одночасно кілька напрямів впливу: просвітницького, консультативного, психокорекційного. Такий вид тренінгу називається інтегративним [13].

Тренінг може проводитися як психологами, так і працівниками ювенальної превенції у професійній взаємодії з психологічною службою освітнього закладу.

Нами був розроблений тренінг, з урахуванням особливостей девіантної поведінки підлітків, які визначалися як дефіцитарні. *Основна мета* тренінгу полягала в нейтралізації схильності до девіантної поведінки та формуванні адаптивних, соціально схвалених поведінкових стратегій.

Для реалізації мети тренінгу були висунуті певні завдання, які відображали основні етапи його проведення.

1) *Когнітивний блок* був спрямований на формування знань учасників про причини розвитку девіантної поведінки, її види і наслідки.

2) *Регулятивно-поведінковий блок* передбачав формування саморегуляції та самоконтролю власної поведінки, засвоєння її адаптивних форм.

3) *Емоційний блок* був націлений на усвідомлення власних емоцій та формування позитивного ставлення до соціальних і правових норм поведінки.

Таким чином, реалізація завдань і мети тренінгу забезпечувалися змістом і методами відповідних блоків програми.

Крім того, на початку та в кінці тренінгу були задіяні установчий та підсумковий блоки. Установчий блок включав створення тренінгової групи, стимулювання мотивації до участі в тренінгу, оголошення норм групи.

Підсумковий блок передбачав роботу з узагальненням досвіду, отриманого у процесі тренінгу, визначення можливостей їхнього застосування у реальному житті.

Наводимо орієнтовну програму тренінгу щодо подолання поведінкових девіацій у підлітковому віці та формування соціально нормативної поведінки, розвитку самосвідомості, мотивації до збереження психічного здоров'я.

Програма тренінгу «Формування навичок соціально нормативної поведінки»

Установчий блок.

Завдання: проінформувати учасників про мету та завдання тренінгу, створення тренінгової групи, знайомство учасників. Ознайомлення з нормами групи. Мотивування учасників до участі в тренінгу.

Вправа «Ім'я та характеристика».

Вправа дозволяє привернути увагу до характерологічних якостей учасників, сприяє їх усвідомленню, дає можливість презентувати себе групі оригінальним способом. Кожному пропонується назвати своє ім'я та одну рису характеру, яка йому притаманна та починається на ту ж саму букву, що ім'я. Наприклад: «Я Вадим, і я відповідальний».

І блок - когнітивний.

Завдання: проінформувати учасників про сутність та причини формування поведінкових девіацій, їх види та наслідки.

1.1. Соціальні норми

Спочатку інформація надається тренером у вигляді міні-лекції, присвяченій розкриттю поняття девіантної поведінки, а потім залучається група в інтерактивній формі групової дискусії.

Обговорюються відповіді на такі питання:

Які я знаю правила, за якими ми живемо?

Чи всі поведінкові девіації шкодять здоров'ю?

Які чинники вплинули на формування девіацій в моїй поведінці?

Від яких емоцій я хочу позбавитись за допомогою девіацій?

Які можуть бути наслідки поведінкових девіацій для мене?

Які можуть бути наслідки моїх поведінкових девіацій для навколишніх?

Чому дотримання соціальних норм є корисним для людини?

1.2. Залежність

Метою заняття є ознайомлення підлітків з поняттям залежності, її видами, впливом на життя людини.

Цей етап проводиться у вигляді міні-лекції, яка потім доповнюється інтерактивною формою групової дискусії, у ході якої обговорюються відповіді на таке питання:

Як ви розумієте поняття залежності?

Які види залежностей найбільш поширені серед підлітків?

Які чинники впливають на формування залежності?

Як проявляється негативний вплив залежності?

Учасники групи обговорюють вплив залежності на фізичне та психічне здоров'я людини. Після проведення обговорення підводяться підсумки, учасникам групи надається додаткова інформація про вплив залежності на всі сфери життя людини.

1.3. Агресія та булінг

Метою заняття є ознайомлення учасників з видами агресивної поведінки, проявами цькування у шкільному колективі, негативними наслідками булінгу.

II блок - регулятивно-поведінковий

Завдання: Сформувати навички саморегуляції та самоконтролю у поведінці, соціальні навички, адаптивні форм поведінки; стійкість до негативних соціальних впливів; розширити коло продуктивних видів діяльності; сприяти усвідомленню та вмінню використовувати особистісні ресурси.

Вправа «Мовчанка - Говорилка».

Учасники виконують цю вправу в парах. Спочатку 2 хвилини вони мовчать і дивляться один одному в очі, намагаються утримувати увагу на партнері без розмов. Наступні 2 хвилини потрібно говорити щось, не зупиняючись. Далі проводиться обговорення: Як ви себе почували в кожній ситуації? Яка ситуація вам здалася більш важкою?

Вправа «Сліпий і поводитир».

Ця вправа є психогімнастичною, використовується як вправа-криголам для встановлення довіри для всіх вікових груп. Вона дозволяє кожному відчувати, наскільки він може довіряти іншому. Учасники стають по парах, один з яких надягає пов'язку на очі, щоб нічого не бачити. Другий стає поводитирем, який має провести «сліпого» по кімнаті так, щоб він відчував себе спокійно та впевнено. Після виконання вправи учасники змінюють ролі.

Враховуючи специфіку вправи, не можна ставити в пару учасників, які вороже налаштовані один до одного, інакше вони можуть штовхати, ображати «сліпих», і вправа втрачає своє призначення.

Після вправи проводиться обговорення:

- Як ти почував себе, коли був «сліпим»?
- Чи відчував ти довіру до поводиря?
- Чи розумів ти весь час, де ти та куди тебе ведуть?
- Як ти себе почував в ролі поводиря?
- Що ти робив, щоб підтримувати довіру свого партнера?
- У якій ролі ти почував себе краще ?

Вправа «Дружня рука».

Усі учасники сідають спинами в коло, закривають очі. Потім кожному пропонується підійти й покласти руки на плечі тому, хто тобі подобається. Ведучий підходить і піднімає учасника, який буде класти руки, щоб інші учасники не знали, хто до них підходить. Завданням є вимога не відкривати очі. Далі проводиться обговорення: Чи зрозумів ти, хто до тебе підходив? Чи важко тобі було не відкривати очі? Ти підглядав або був терплячим?

Вправа «Сцени ввічливості».

Групі пропонується рольова гра, коли потрібно розіграти ситуацію, виявляючи максимальну ввічливість. Попередньо ведучим готуються листи, на які описані кейси, в яких пропонується поводитися ввічливо, так, як цього соціальні норми. Наприклад, в автобус заходить жінка похилого віку та звертається до кожного з проханням поступитися місцем. Учасники спочатку відповідають на свій розсуд, потім поводяться так, як пропонують соціальні норми.

Ведучий тренінгу може давати групі різні завдання, щоб змоделювати певні форми поведінки, наприклад, усім бути агресивно налаштованими, ввічливо відмовити, проігнорувати прохання тощо.

Далі проводиться обговорення:

- Чи легко було бути і ролі людини похилого віку?
- Чи легко було відмовляти?
- Які відповіді були найбільш образливими, а які ввічливими?
- Що ви відчували, будучи в ролі пасажирів?

Вправа «Вузький міст».

Для вправи ведучий креслить на підлозі дві лінії на деякій відстані одна від одної, що символічно зображує міст. Обираються два учасники, які йдуть з протилежних сторін моста. На середині вони мають зустрітися. Кожен має домагатися дійти до кінця моста. Можна поставити додаткову умову, що обидва дуже поспішають. Інші учасники спостерігають, як вони пройдуть міст: чи

зможуть ввічливо розійтися чи будуть проявляти агресію. Після вправи проводиться обговорення.

Вправа «Кажу, що бачу».

Вправа спрямована на формування навички спокійно поводити себе в конфліктних ситуацій, сприймати дії інших людей без оцінювання, без приписування їм певних мотивів дій та оціночних ставлень. Вона допомагає у розвитку здатності висловлюватися у вигляді опису, а не у формі оцінок, лише спостерігаючи та повідомляючи про свої спостереження. Описові висловлювання викликають у людей налаштованість зрозуміти іншого та змінити свою поведінку.

Учасники спостерігають за поведінкою інших і описують, що вони бачать. Тренер стежить за тим, щоб не використовувалися оціночні судження та хибні умовиводи. Після виконання вправи проводиться обговорення.

Вправа «Знайди пару».

Вправа застосовується для формування навички встановлення контакту. Для цього необхідно привернути співрозмовника до себе, викликати його інтерес до себе. Перед проведенням вправи проводиться міні-лекція про невербальні та вербальні засоби спілкування.

Всі учасники сідають по колу, за сигналом міняються з кимось місцями, попередньо, встановивши контакт очима.

Вправа «Оголошення».

Завдання якої полягає у тому, що потрібно скласти текст оголошення в соціальні мережі з заголовком «Шукаю друга». У листі потрібно вказати свої основні інтереси, улюблені заняття. Це звернення до живої людини, яке має бути щирим. За обсягом текст оголошення не повинен перевищувати сторінки.

Вправа «Рух навпаки».

Для вправи один з учасників встає посередині кімнати і показує який-небудь рух, а всі інші мають робити його навпаки. Якщо ведучий підніме руку, інші повинні її опустити, якщо махне рукою справа наліво, інші повинні махнути

зліва направо. Якщо хтось помилиться, тобто зробить такий же рух, то він займає місце ведучого.

Далі проводиться обговорення щодо почуттів учасників, які робили все навпаки, чи було їм це приємно? Чи сподобалося бути ведучим?

Вправа «Черга».

Для вправи обираються кілька людей, з яких один стає ведучим, а інші стають один за одним в чергу. Ведучий повинен пройти до каси (прилавка магазину, пошти тощо) без черги. Він намагається переконати кожного учасника пропустити його без черги. При цьому деякі з них можуть отримати певні інструкції, наприклад, не пропустити без черги або взяти його собі в компаньйони для якоїсь справи.

Після програвання ситуацій обговорюється, чи вдалося головному учаснику досягти мети, застосувати вербальні й невербальні компоненти встановлення контакту. Інші учасники діляться враженнями, що спонукало їх поступитися місцем, або навпаки, знижувало це бажання.

Вправа «Вміння вести розмову».

Вправа спрямована на формування навички встановити вербальний контакт, розпочати та продовжити розмову.

Група ділиться на пари, при цьому один з учасників ставить відкриті питання, що дають можливість співрозмовнику відповісти розгорнуто. Другий учасник пари не лише дає відповідь на кожне питання, але й повідомляє додаткову інформацію про себе. Через 5 хвилин учасники змінюються ролями.

Після закінчення цієї вправи проводиться обговорення стосовно того, що сподобалося та що здалося складним? Якою мірою відкриті питання і повідомлення особистої інформації про себе допомагають встановленню контакту?

III блок – емоційний

Завдання: формування здатності до усвідомлення власних емоцій, розвиток емпатії, позитивного ставлення до соціальних норм поведінки.

Як відомо, в підлітковому віці відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості та рефлексії, вправи цього блоку спрямовані на поглиблення процесів самоаналізу та подолання бар'єрів самовираження.

Вправа «Моє ставлення до залежності»

Метою проведення вправи є виявлення типових точок зору підлітків з питань залежності, активізація рефлексії з цієї проблеми

Учасникам пропонується закінчити наступні речення:

- Коли я спілкуюся з людиною, яка має якусь залежність ...
- У спілкуванні з залежними людьми найважче для мене ...
- Своє співчуття до залежної людини я можу проявити через ...
- Коли я спостерігаю за поведінкою залежної людини, я розумію ...
- Ситуація, в якій людина може стати залежною ...
- Якщо я помічаю, що стаю залежним від чогось, я ...
- Бути незалежним для мене означає ...
- Я розумію, що залежність - це ...

Вправа «Скарбничка образ».

Кожному з учасників потрібно намалювати «скарбничку» і покласти до неї опис всіх образ, які вони пережили за своє життя. Проводиться обговорення: що робити з цією скарбничкою.

Ведучий пояснює учасникам про руйнівний вплив накопичення образ, після чого учасники вирішують, що можна зробити зі скарбничкою. Тренер підтримує пропозицію знищити її.

Після цього проводиться групова дискусія, в ході якої обговорюється, як можна позбавитися від образ, як відповісти кривднику, як звернутися до дорослих за підтримкою.

Вправа «Кошик для сміття».

Метою цієї вправи є формування здатності позбавлятися від негативних емоцій.

Ведучий демонструє учасникам кошик для сміття і просить пояснити, що воно символізує. Учасникам пропонується написати на листах неприємні моменти свого життя, від яких він би хотів позбавитися. Ведучий спрямовує дискусію так, щоб кожному учаснику надати можливість щось вилучити зі свого життя, і пропонує учасникам викинути в кошик листи, в якій описані неприємні моменти.

Учасники коментують та ставлять запитання до кожного, підтримують його у прагненні позбавитися від неприємних спогадів.

Вправа «Великий майстер».

Вправа спрямована на привернення уваги учасників до сильних сторін їх особистості, сприяє формуванню позитивного самоствавлення.

На початку вправи проводиться бесіда про те, що у кожної людини є якась справа, яку вона робить добре, відчуває себе майстром цієї справи. Кожен учасник по колу починає зі слів: «Я великий майстер ...» - наприклад, співу, приготування піци тощо, причому треба переконати в цьому інших. Група підтримує доповідача оплесками.

Вправа «Риба для роздумів».

В основі вправи лежить методика «Незакінчені речення». Тренер готує аркуші з незакінченими реченнями, згортає їх і складає в коробку, яка ставиться в центр кола. Кожен учасник групи по черзі ловить «рибу», дістаючи з кошика папірець. Він повертається на своє місце і вголос читає речення, завершуючи його своїми власними міркуваннями. Після відповіді кожного учасника проводиться обговорення.

Приклади незакінчених речень:

- Я не довіряю людям, які ...
- Я хотів би, щоб мої батьки ...
- Я ношу такий одяг, тому що ...
- Коли хтось ображає мене, я ...
- Мені не вдається ...

- Мені потрібно ...
- Я ненавиджу ...
- Найважче для мене ...
- Коли я наполягаю на своєму, навколишні ...
- Якби я хотів змінити в собі я б ...

Вправа дає можливість учасникам можуть зосередитися на уявленнях про себе, про свої особливості характеру, обмірковуванні, що б їм хотілося у собі змінити.

Вправа «Соціальні ролі».

Вправа спрямована на ознайомлення учасників з соціальними ролями людини та їх впливом на особистість.

Попередньо проводиться міні-лекція про те, що кожна людина приймає на себе безліч соціальних ролей, які дозволяють їй успішно адаптуватися в суспільстві, забезпечують успішну взаємодію з іншими людьми. З роллю пов'язані певні очікування. Якщо очікування від ролей не збігаються, це призводить до конфліктів. Розуміння соціальних очікувань та володіння відповідними ролями підвищує соціальну успішність.

Потім по колу учасники групи називають по одній ролі і зачитують її опис. Які вимоги до особистості висувають ці соціальні ролі? Які ролі вам подобаються, а які ні?

Вправа «Ресурси».

Метою вправи є стимулювання розвитку самосвідомості підлітків, привернення уваги до цілепокладання та ресурсів, які необхідні для досягнення певної мети.

Пропонується обговорити наступні питання:

- Що тобі може допомогти досягти твоїх цілей?
- Які ресурси ти маєш, щоб досягти цих цілей? (риси характеру, друзі, батьки)
- Як би ти зобразив свої ресурси у вигляді малюнків?

Вправа «Мої досягнення».

Вправа спрямована на актуалізацію сильних сторін особистості, підвищення самооцінки. Для цієї вправи можна використовувати м'яч. Той, у кого він в руках, розповідає про себе, потім передає м'яч іншому учаснику.

Вправа «Мій портрет у променях сонця».

Вправа передбачає надання зворотного зв'язку кожному учаснику групи, формування згуртованості та підтримки.

Для виконання вправи учасникам тренінгу дається завдання намалювати сонце, в центрі якого написати своє ім'я. Потім інші учасники по черзі виходять та уздовж променів пишуть позитивні відгуки про головного героя.

Підсумковий блок.

Завдання: узагальнити досвід проведення тренінгу, визначення шляхів застосування набутих навичок їх у реальному житті.

На підсумковому етапі ведучий наголошує на важливості нормативних соціальних навичок поведінки, їх корисності для людини, оскільки вони є сполучною ланкою між особистістю та суспільством. Обговорюється досвід тренінгу, який допоможе підліткам успішно взаємодіяти в різних соціальних ситуаціях, досягати поставленої мети, будувати гармонійні відносини з навколишніми. Також тренінгові вправи знайомлять підлітків із різними соціальними нормами та ролями, сприяють розумінню того, що дотримання соціальних норм пристосовує до дорослого життя в суспільстві. Головною перевагою тренінгу є робота в групах, яка підсилює ефективність запобігання поведінкових девіацій неповнолітніх. Проведення тренінгу в малій групі дало змогу зафіксувати певні зрушення у подоланні девіантної поведінки, що є необхідною умовою соціальної адаптації неповнолітніх.

Висновки до розділу 3

1. Теоретико-емпіричне опрацювання проблеми запобігання поведінкових

девіацій неповнолітніх обумовило необхідність пошуку засобів психопрофілактичної роботи з підлітками, що мають труднощі з усвідомленням та адекватним ставленням до своєї поведінки. В якості основної мети психопрофілактики має виступати формування адекватних уявлень про власну поведінку шляхом стимулювання розвитку самосвідомості та саморегуляції.

2. Найважливішим органом, який здійснює профілактику та протидію підлітковій злочинності, а також іншим девіаціям неповнолітніх, є структурний підрозділ ювенальної превенції, діяльність якого спрямована на реалізацію державної політики у сфері захисту прав і свобод дитини. Діяльність підрозділів ювенальної превенції включають реалізацію таких функцій: організаційної, правоохоронної, правозастосовної, виховної. Особливе значення має виховна функція, яка є психопрофілактичною за своєю суттю, оскільки спрямована на формування правосвідомості, правової культури та соціально нормативної поведінки молоді, що сприяє запобіганню девіантної поведінки. Для здійснення виховної функції працівник ювенальної превенції має бути добре обізнаний стосовно чинників і механізмів скоєння правопорушень, а також найбільш дотичних засобів впливу на неповнолітніх.

3. Обґрунтовано, що одним із найголовніших шляхів оптимізації поведінки неповнолітніх з метою їх соціальної адаптації є застосування групових форм роботи. Велике значення належить психопрофілактичним заходам, які мають проводитися у професійній взаємодії працівників ювенальної превенції та психологічної служби освітніх закладів, доки девіантні форми поведінки не закріпилися, як провідні. Серед найбільш вагомих слід визначити такі напрями: вплив на формування правосвідомості; усунення чинників асоціалізації; розвиток здатності до прогнозування наслідків власної поведінки; формування соціальних умінь; позитивного самоствавлення та самоприйняття.

4. Система психопрофілактики девіантної поведінки неповнолітніх має охоплювати різні компоненти: просвітницький, консультативний, корекційний, які оптимально можуть бути поєднані в тренінгу інтегративного типу.

Розроблено програму тренінгу, що складається з трьох основних блоків: когнітивного (формування обізнаності підлітків про девіантну поведінку, її види та прояви); регулятивно-поведінкового (формування навичок соціально нормативної поведінки), емоційного (формування позитивного ставлення до соціально нормативної поведінки). Проведення профілактичних заходів є необхідною умовою адаптації неповнолітніх до умов життєдіяльності у суспільстві.

ВИСНОВКИ

1. Визначено сутність девіантної поведінки особистості, яка є системою вчинків людини, що порушують встановлені в суспільстві моральні та правові норми; описано її основні критерії: схильність до соціальної дезадаптації, тотальність, стабільність. Ступінь соціальної дезадаптації виступає основним критерієм девіантної поведінки, перешкоджає соціалізації, обумовлена незадоволенням її базових потреб. Девіантна поведінка особистості може мати антисоціальний або саморуйнівний характер, призводити до ізоляції, необхідності лікування особи, корекції та покарання.

2. Проаналізовано різні наукові підходи до оцінки нормативної та девіантної поведінки: соціальний, психологічний, віковий, психіатричний, гендерний, професійний, етнокультурний, феноменологічний. Описано психологічні та соціальні чинники девіантної поведінки: нестабільність нормативно-ціннісної системи суспільства, його неоднорідність і дестабілізація, стигматизація, несприятливий тип сімейних відносин. Встановлено, що поміж значущих психологічних чинників важливу роль також відіграють певні акцентуації характеру, тривожність, агресивність, схильність до ризику, демонстративність, надмірний потяг до самоствердження, потреба у зміні стану свідомості.

3. Описано вікові особливості підліткового віку, що складають підґрунтя для формування девіантної поведінки неповнолітніх. Більшість вікових новоутворень у підлітковому віці формується під впливом культурних, соціальних, політичних та інших зовнішніх чинників, а також фізіологічних трансформацій, які стають причиною виникнення конфліктів та криз, що обумовлюють труднощі у поведінці та можливі прояви девіантної поведінки. До основних проявів девіантної поведінки підлітків відносяться: систематичне порушення дисципліни, хуліганство, лихослів'я, фізичне насильство, вживання алкоголю та наркотичних речовин, токсикоманія, саморуйнівна поведінка,

бродяжництво, крадіжки, піроманія. Наразі, у кризових умовах сучасного суспільства, девіантна поведінка підлітків набуває кількісних і якісних зрушень, з'являються її нові форми.

3. У результаті емпіричного дослідження виявлено частотний розподіл показників схильності до девіантної поведінки у підлітків на основі методу експертних оцінок: без поведінкових девіацій (55 %); з епізодичними проявами девіантної поведінки (27,5 %); зі стійкими ознаками девіацій (17,5 %), що розглядалися як групи для порівняння на подальших етапах дослідження. Найбільшої чисельності поміж компонентів девіантної поведінки набули параметри: відмова від установки на соціальну бажаність (47,5 %); схильність до порушення норм і правил (30 %); схильність до адиктивної поведінки (32,5 %); непряма агресія (22,5 %), негативізм (25 %), вербальна агресія (25 %). У 20 % підлітків було виявлено схильність до саморуйнування. Високий рівень почуття провини зафіксовано у 12,5 % підлітків. Делінквентний потенціал склав 10 %. Зіставлення отриманих результатів з оцінкою педагогів засвідчило, що передумови девіантної поведінки у підлітків більшою мірою наявні в латентній формі, ніж це можна фіксувати за зовнішніми проявами.

4. За результатами дослідження обґрунтовано необхідність пошуку засобів психопрофілактичної роботи з підлітками, що мають труднощі з усвідомленням та адекватним ставленням до своєї поведінки. Найважливішим органом, який здійснює профілактику та протидію підлітковій злочинності, а також іншим девіаціям неповнолітніх, є структурний підрозділ ювенальної превенції, діяльність якого спрямована на реалізацію державної політики у сфері захисту прав і свобод дитини. Діяльність підрозділів ювенальної превенції включає реалізацію таких функцій: організаційної, правоохоронної, правозастосовної, виховної. Особливе значення має виховна функція, яка є психопрофілактичною за своєю суттю, оскільки спрямована на формування правосвідомості, правової культури та соціально нормативної поведінки молоді, що сприяє запобіганню девіантної поведінки. Обґрунтовано та описано психологічні засади діяльності

працівника ювенальної превенції, що можна представити у вигляді трьох основних компонентів: 1) організаційного, що полягає в обізнаності працівника щодо змісту первинної, вторинної та третинної психопрофілактики; 2) теоретичного, що складається з сукупності знань щодо вікових і індивідуально-психологічних особливостей підлітка, його соціальної ситуації розвитку; 3) практичного, що включає сукупність форм і методів психологічних інтервенцій.

5. Аргументовано, що одним із найголовніших шляхів оптимізації поведінки неповнолітніх з метою їх соціальної адаптації є застосування групових форм роботи. Психопрофілактичні заходи мають проводитися у професійній взаємодії працівників ювенальної превенції та психологічної служби освітніх закладів. Серед найбільш вагомих слід визначити такі напрями: вплив на формування правосвідомості; усунення чинників асоціалізації; розвиток здатності до прогнозування наслідків власної поведінки; формування соціальних умінь; позитивного самоствавлення та самоприйняття. Система психопрофілактики девіантної поведінки неповнолітніх має охоплювати різні компоненти: просвітницький, консультативний, корекційний, які оптимально можуть бути поєднані в тренінгу інтегративного типу. Розроблено програму тренінгу, що складається з трьох основних блоків: когнітивного (формування обізнаності підлітків про девіантну поведінку, її види та прояви); регулятивно-поведінкового (формування навичок соціально нормативної поведінки), емоційного (формування позитивного ставлення до соціально нормативної поведінки). Проведення тренінгу в малій групі дало змогу зафіксувати певні зрушення у подоланні девіантної поведінки, що є необхідною умовою адаптації неповнолітніх до умов життєдіяльності у суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05. К.: КДОУ, 2010. 21 с.
2. Алексеєнко Т.Ф. Мотивація соціальної поведінки та механізми її формування. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. № 4. С. 4-10.
3. Аутоагресивна поведінка підлітків : монографія / О. В. Погорілко, А. М.Скрипніков, Л. О. Герасименко, Р. І. Ісаков. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с.
4. Балабанова Л. М. Віденєєв І. О., Макаренко П. В. Особливості агресивної поведінки неповнолітніх. *Матеріали круглого столу «Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний юридичний аспекти»*. Х. : ХНУВС. 2008. С. 35-38.
5. Березняк В., Хашев В. Ювенальна превенція : курс лекцій. Київ : Алерта, 2021. 134 с.
6. Бех І. Д. Роль самопізнання у вихованні учнів. *Початкова школа*. 1988. № 6. С.4-8.
7. Бондаренко А. Ф. Соціальна психотерапія особистості: психосемантичний підхід. К. : 1991. 159 с.
8. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 88 с.
9. Боришевський М. Й. Взаємини в учнівському колективі і формування особистості. К. : Т-во «Знання». 1994. 47 с.
10. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. для спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка». Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 224 с.

11. Гарькавець С. О. Передумови формування девіантної поведінки особистості в юнацькому та підлітковому віці. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / за ред. С.Д. Максименка. Т. XIII, Ч. 5. К. : 2011. С. 63-70.

12. Головка Н. І. Соціальна профілактика правопорушень: навч. посіб. К.: ДП Видавничий дім «Персонал», 2017. 174 с. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/prof_pravopor.pdf

13. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам [пер. з англ. В. Хомика]. Київ : Либідь, 2003. 520 с.

14. Гошовський Я.О. Психологія девіантної поведінки. Дрогобич : 2009. 346 с.

15. Гура С.О. Психологія суїциду: навч. посіб. Х. : НУЦЗУ, 2016. 129 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2140201/grant/>

16. Жванія Т. В. Девіантна поведінка особистості: соціальні та психологічні критерії визначення. К. : Сучасне суспільство, 2013. 178 с.

17. Завацька Н. Є. Дослідження адаптаційного потенціалу особистості. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. Серія : Психологія.* 2003. № 599. С. 98-101.

18. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник / Андреевкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т. В., Калашник О. А. та ін. К.: ФОП Нічога С. О. 2020. 196 с.

19. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція): Навчально- методичний посібник. Миколаїв, 2010. 240 с.

20. Кехеле Х., Томе Г. Психоаналітична терапія. Теорія і практика. Львів : Літопис. Видавництво Ростислава Бурлаки, 2021. 720 с.

21. Коваль Г.Ш. Особливості делінквентної поведінки у підлітків. *Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Психологія*. 2010. Т. 15. Вип. 11. Частина 2. С. 64–71.

22. Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліках (інформаційно-методичні матеріали та програма) / К. М. Муліка, Ж. С. Ахіджанян, Н. В. Драч. Полтава : ПОІППО, КМСДУМВС України в Полтавській області, 2013. 90 с. URL: <http://inkluz-koippo.edukit.kr.ua/Files/downloads/kmsd2013.pdf>

23. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Рад. школа, 1989. 608 с.

24. Кузьменко В. В., Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2019. 68 с.

25. Лебедєв Д. В., Назаров О. О., Тімченко О. В., Христенко В. Є., Шевченко І.О. Психологія суїцидальної поведінки: Посібник / За заг. ред. проф. О. В.Тімченка. Харків, 2007. 129 с.

26. Ліщинська О. А. Можливості психологічної допомоги жертвам деструктивних тоталітарних організацій. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 3. С. 1–3.

27. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/0564/1412>

28. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посібник К. : Либідь, 2011. 520 с.

29. Міщик Л. І., Білоусова З. Г. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків. Запоріжжя: ЗДУ, 2003. 108 с.

30. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навчально-методичний посібник. К. : 1996. С.23– 67.

31. Павелків В., Малахова О. Соціальна депривація як чинник формування девіантної поведінки у підлітків. *Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ*. 2021. № 16. С. 156–165.

32. Папуча М.В. Психологія ранньої юності: навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2000. 137 с.

33. Поволоцька С. Г. Діяльність органів внутрішніх справ по профілактиці правопорушень неповнолітніх (адміністративно-управлінське дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2005. 20 с.

34. Психіатрія і наркологія : підручник. За ред.: В. Л. Гавенка, В. С. Бітенського. 2-е вид., переробл. и доп. К. : ВСВ Медицина, 2015. 512 с.

35. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І. Ф., Литвинчук Л. М., Рябовол Т. А., Філоненко Л. А., Максим О. В., Щербина-Прилука В. М.; за ред. Н. Ю. Максимової. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.

36. Психологічні тести / під ред. А. Кареліна: в 2 т. Х: Фоліо, 2006. Т.1. 312 с.

37. Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Збірник наукових статей за ред. С. Д. Максименка, М. Й. Боришевського. К., 1999. 197 с.

38. Психологія девіантної поведінки особистості : навч. посіб. Уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань : Візаві, 2021. 202 с.

39. Профілактика насильства серед дітей та учнівської молоді: методичні рекомендації / [В. С. Березняк, Ю. В. Грицай, В. В. Плачков, О. В. Юхимчук]. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун- т внутр. справ, 2013. 26 с.

40. Профілактика деструктивної поведінки підлітків: навчально-методичний посібник. Т. Журавель & Ю. Удовенко. Видавництво ФО-П Буря О.Д. Київ, 2022. 144 с.

41. Правопорушення та профілактика правопорушень серед неповнолітніх. URL: [https:// vdolynske.od.gov.ua/pravoporushennya-ta-profilaktyka-pravoporushen-sered-nepovnlitnih](https://vdolynske.od.gov.ua/pravoporushennya-ta-profilaktyka-pravoporushen-sered-nepovnlitnih).

42. Рогатинська Н., Чижовська Н. Превентивна діяльність злочинності неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2 (34). С. 198–205.

43. Романчук О. І. Схема-терапія: модель роботи з часткою «зранена внутрішня дитина» в осіб, які зазнали хронічного скривдження та занедбання в дитинстві. *Журнал «Вестник Ассоциация психиатров Украины»*. (04) 2013. С.27-34.

44. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. К. : Академвидав, 2006. 360 с.

45. Самойлов А.М. Організація самовиховання підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2015. № 44. С. 97–102.

46. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.

47. Середняцька І. А. Чинники проблеми бродяжництва дітей в Україні та шляхи подолання. *Південноукраїнський правовий часопис*. 2012. № 1. С. 44-46.

48. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості : колективна монографія / О. Є. Блинова, С. І. Бабатіна, Т. М. Дудка, А. М. Одінцева та ін. / відпов. ред. Блинова О. Є. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2018. 428 с.

49. Стеблинська О. С. Основні напрямки реалізації державної політики по запобіганню злочинності неповнолітніх. *Боротьба з правопорушеннями у молодіжному середовищі: вітчизняний та міжнародний досвід: матер. Міжнар. науково-практ. конф.* (м. Донецьк, 02 червня 2010 р.). Донецьк, 2010. С. 193-195.

50. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості та детермінанти його побудови // *Мистецтво життєтворчості особистості: У 2 ч. Ч.1. Теорія і технологія життєтворчості: Наук.-метод. посібник.* К, 1997. С. 206 – 227.

51. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

52. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. Видання друге, доповнене, перероблене. Тернопіль, 1999. 129 с.

53. Холковська І.Л. Корекційна педагогіка. Вінниця, 2007. С. 87-91.

54. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

55. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. К.: Знання, 1965. 48 с.

56. Юридична психологія: Підручник / За заг. Ред Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. К. : КНТ, 2007. 360 с.

57. Vodanovich S., & Watt J. (2015). *Self-report measures of boredom: An updated review of the literature. The Journal of Psychology Interdisciplinary and Applied*, 150(2), 1–33. doi:10.1080/00223980.2015.1074531

58. Wachs S., Wright M. (2018). Associations between bystanders and perpetrators of online hate: The moderating role of toxic online disinhibition. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(9), 2030. doi: 10.3390/ijerph15092030

59. Zimmerman A.G., Ybarra G. J. (2016). Online aggression: The influences of anonymity and social modeling. *Psychology of Popular Media Culture*, 5(2), 181–193. doi: 10.1037/ppm0000038

60. Zych I., Ortega-Ruiz R., Marín-López I. (2016). Cyberbullying: a systematic review of research, its prevalence and assessment issues in Spanish studies. *Psicologia Educativa*, 22, 5–18. doi:10.1016/j.pse.2016.03.002

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Опитувальник аналізу вихованості підлітка (М.І.Шилова)

У залежності, від того, як виявляється та або інша якість класний керівник оцінюють відповідні прояви.

1. Чи старанний і чи слухняний підліток у школі? Чи охоче виконує доручення?

- Завжди старанний і слухняний.
- Не завжди старанний і слухняний.
- Часто неслухняний і нестаранний
- Постійно проявляє не старанність і неслухняність.

2. Наскільки підліток дбайливий до своїх особистих речей, книг?

- Завжди бережливий. Приводить в порядок книги, особисті речі.
- Не завжди бережливий.
- Часто проявляє марнотратство і неощадливість.
- Завжди недбайливий.

3. Чи акуратний у школі?

- Акуратний завжди і у всьому.
- Акуратний, але не завжди і не у всьому.
- Часто неохайний.
- Постійно неохайний.

4. Яка поведінка дитини у школі?

- Завжди хороша.
- Не завжди. Дозволяє витівки, але на зауваження реагує позитивно.
- Часто поводить погано і на зауваження не реагує.
- Постійно поводить погано, грубіянить, сперечається.

5. Наскільки чуйно та уважно відноситься підліток до вчителів і однокласників?

- Чуйний, дбайливий, добрий.
- Не завжди чуйний і дбайливий.
- Часто проявляє грубість, черствість, егоїзм.
- Постійно грубіянить, огризається з приводу зауважень.

6. Наскільки підліток працелюбний?

- Любить працю, постійно сам допомагає старшим.
- Не завжди допомагає, робить те, що доручають.
- Часто ухиляється від праці, трудиться тільки під контролем.
- Постійно ухиляється від праці, дуже ледачий.

7. Наскільки вихована простота і скромність у ставленні до рідних і близьких?

- Завжди простий і скромний.
- Не завжди, іноді проявляє хвастощі, зарозумілість, пихатість.
- Часто проявляє пихатість, зарозумілість, гордовитість.
- Дуже зарозумілий, хвалькуватий, пихатий.

8. Чи виявляється критичність підлітка в сім'ї?

- Критикує погляди і поведінку близьких розумно і тактовно.
- Критикує, але при цьому не завжди правильно і тактовно.
- Дуже рідко висловлює свою думку і критичні думки.
- Не критичний, підстроюється до думки інших членів сім'ї або товаришів.

1. Чи проявляє при цьому самокритичність?

- Самокритичний, поважає критику членів сім'ї, прагне врахувати критичні зауваження.
- Не завжди самокритичний, не завжди виправляється після критичних зауважень.
- Не сприймає критику інших, не реагує на зауваження членів сім'ї.
- Озлоблений, сприймає критику членів сім'ї, на зауваження грубіянить.

10. Як ставиться до навчання?

- Відповідально і сумлінно готує домашні завдання.
- Не завжди сумлінно готує домашні завдання.
- Проявляє безвідповідальне ставлення до домашніх завдань, вимагає постійного контролю
- Проявляє безвідповідальність в навчанні, уроки удома не вивчає, школу відвідувати не хоче

11. Як ставиться до суспільних доручень?

- Охоче виконує суспільні доручення, розказує про виконання удома.
- Не завжди проявляє відповідальність і бажання виконати суспільне доручення.
- Частіше за все безвідповідально відноситься до суспільних доручень, вимагає постійного контролю.
- Не любить суспільну роботу, не виконує її.

12. Чи схильний до девіантної поведінки та в яких формах це проявляється?

- Ні, не схильний
- Підлітку властиві окремі прояви девіантної поведінки
- Девіантна поведінка носить систематичний характер
- Девіантна поведінка має тенденцію до делінквентної

При визначенні рівня вихованості за кожним із показників необхідно користуватися діагностичною таблицею. Оцінка записується умовним позначенням:

Я – яскраво проявляється (3 бали); П – проявляється (2 бали); СП – слабо проявляється (1 бал); НП – не проявляється (0 балів). Підсумкова оцінка виводиться як середньоарифметичне (сума балів ділиться на 13).

3 – 2,5 бали – високий рівень вихованості

2,4 – 1,9 бали – середній рівень

1,8 – 0,9 бали – низький рівень

0,8 – 0 бали – невихованість.

ДОДАТОК Б

Методика визначення схильності до суїцидальної поведінки**(М. Горська)****Мета:** виявлення схильності індивіда до суїцидальної поведінки.**Форма проведення:** індивідуальна чи групова.**Час:** 30-45 хв.**Вік:** із 14 років.

Інструкція досліджуваному. Зараз вам зачитають твердження, навпроти кожного з них ставте оцінку за таким принципом: якщо твердження вам підходить - то 2, якщо не зовсім підходить - 1, якщо зовсім не підходить — 0.

Бланк опитувальника

1. Я часто невпевнений у своїх силах.
2. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого можна було б знайти вихід.
3. Я часто залишаю за собою останнє слово.
4. Мені важко змінювати свої звички.
5. Я часто червонію через дрібниці.
6. Неприємності мене часто засмучують, і я впадаю у розпач.
7. Нерідко в розмові я перериваю співрозмовника.
8. Мені важко переключитися з однієї справи на іншу.
9. Я часто прокидаюся вночі.
10. При великих неприємностях я беру провину на себе.
11. Мене легко роздратувати.
12. Я дуже обережний у зміні свого життя.
13. Я легко впадаю у розпач.
14. Нещастя і невдачі нічого мене не вчать.
15. Мені доводиться часто робити зауваження іншим.
16. У суперечці мене важко переконати.
17. Я переймаюся навіть через уявні неприємності.
18. Я часто відмовляюся від боротьби тому, що вважаю її марною.
19. Я хочу бути авторитетом для оточення.
20. Нерідко не полишають думки, яких слід було б позбутися.
21. Мене лякають труднощі, з якими зіткнуся в житті.
22. Нерідко почуваюся беззахисним.
23. У будь-якій справі я не задовольняюся малим, а хочу досягти максимального успіху.
24. Я легко зближуюся з людьми.

25. Я часто звертаю увагу на свої недоліки.
26. Інколи у мене буває пригнічений настрій.
27. Мені важко стримувати себе, коли я гніваюсь.
28. Я дуже хвилююсь, якщо в моєму житті несподівано щось змінюється.
29. Мене легко переконати.
30. Я відчуваю розгубленість, коли у мене виникають труднощі.
31. Мені більше подобається керувати, а не підкорятися.
32. Нерідко я виявляю упертість.
33. Мене хвилює стан мого здоров'я.
34. У скрутні хвилини я іноді поводжуся, як дитина.
35. У мене різка жестикуляція.
36. Я неохоче йду на ризик.
37. Я важко витримую очікування чогось.
38. Я думаю, що ніколи не зможу виправити своїх недоліків.
39. Я - мстивий.
40. Мене засмучують навіть незначні порушення моїх планів.

Обробка результатів

I. Шкала тривожності: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37.

II. Шкала фрустрації: 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38.

III Шкала агресії: 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39.

IV Шкала ригідності: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40.

Інтерпретація результатів

Для кожної групи можлива кількість балів від 0 до 20, де «0» визначається як невиявлений прояв цієї характеристики.

I. Шкала тривожності - визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги:

0-7 балів - низький рівень тривожності;

8-11 балів - середній рівень тривожності;

12-16 балів - високий рівень тривожності;

17 балів і більше - дуже високий рівень тривожності.

II.Шкала фрустрації — виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети:

0-7 балів - низький рівень фрустрації; 8-9 балів - середній рівень фрустрації; 10-15 балів - високий рівень фрустрації;

16 балів і більше - дуже високий рівень фрустрації.

III.Шкала агресії — виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей. Для суїцидентів допускається зниження агресивності

від 10 до 0:

0—10 балів — низький рівень агресивності; 11—12 балів — середній рівень агресивності; 13—16 балів — високий рівень агресивності; 17 і більше — дуже високий рівень агресивності.

IV. Шкала ригідності - ускладнення зміні визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна. Для осіб із суїцидальною поведінкою — 13 балів і вище:

0-10 балів — низький рівень ригідності;

11-12 балів — середній рівень ригідності;

13-16 балів — високий рівень ригідності;

17 балів і більше — дуже високий рівень ригідності.

Психолог додає всі бали за 4 шкалами і визначає показник схильності до суїцидальної поведінки:

0-38 балів — рівень схильності до суїцидальної поведінки низький;

39-45 балів — рівень схильності до суїцидальної поведінки потребує уваги до підлітка;

46 балів і більше — рівень схильності до суїцидальної поведінки високий, потрібна корекційна робота.